

Peter Andersson

Det förstås!

**Utvecklingen av svenska självklarhetsadverb
under 1800- och 1900-talet**

April 2002

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg 2002

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
1.1.	Bakgrund	1
1.2.	Syfte	2
2.	Tidigare forskning; material och metod	3
2.1.	Tidigare forskning	3
2.2.	Material och metod	5
3.	Teoriram	8
3.1.	Om grammatikalisering	8
3.2.	Grammatikaliseringens grundprinciper	14
3.3.	Diskussion	18
4.	Resultat	19
4.1.	Kvalitativ del	19
4.1.1.	Presentation av adverbena	19
4.1.1.1.	<i>naturligtvis</i>	19
4.1.1.2.	<i>givetvis</i>	20
4.1.1.3.	<i>självlart</i>	21
4.1.1.4.	<i>självfallet</i>	21
4.1.1.5.	<i>uppenbarligen</i>	22
4.1.1.6.	<i>begripligtvis</i>	22
4.1.1.7.	<i>såklart</i>	22
4.1.1.8.	<i>förstås</i>	23
4.2.	Kvantitativ del	25
4.2.1.	Grupp I: författare födda 1793–1807	25
4.2.2.	Grupp II: författare födda 1828–1869	28
4.2.3.	Grupp III: författare födda 1882–1900	33
4.2.4.	Bonniersromaner II och DN 87	38
4.2.5.	Andra korpusar	40
5.	Sammanfattande diskussion	42
6.	Källor och litteratur	45
7.	Appendix	47

1. Inledning

1.1. Bakgrund

När man ska studera modala adverb, märker man ganska snart att terminologin är oklar. Det rör sig om adverb, som anger talarens kommentar eller inställning till ett yttrande, t.ex. hur han bedömer sannolikheten eller värderar detsamma. Detta tyder på att olika kriterier fungerat som utgångspunkt vid klassificeringen av adverbena. Här kommer de dock – i linje med Svenska akademiens grammatik – att kallas för modala satsadverb. Dessa adverb kan vidare indelas i ett antal undergrupper. De kan uttrycka talarattityd, förstärkning, sannolikhet m.m. Ett mindre antal adverb som uttrycker en utsaga som självklar eller som åtminstone signalerar att något borde vara känt för åhöraren är de s.k. självklarhetsadverbena. De består av *naturligtvis* med dess synonymer. En undersökning av Malmgren (2001) tyder på att användandet av självklarhetsadverb i litteraturen är betydligt mer varierat och troligen även större på 1900-talet än på 1800-talet, och att nya synonymer stadigt tillkommit till gruppen. Den visar att självklarhetsadverbena – *naturligtvis* undantaget – är lågfrekventa i ett antal korpusar från mitten av 1800-talet för att cirka hundra år senare visa upp en betydligt högre frekvens i nyare roman- och tidningsmaterial. Fram till mitten av 1800-talet klarade sig svenskan i stort sett med *naturligtvis* för att uttrycka självklarhet.

Att så många synonymer tillkommit till gruppen efter mitten av 1800-talet (jfr *givetvis*, *självklart*, *självfallet*, *förstås* och *såklart*) är intressant. Även om man tidigare i högre grad kan ha använt sig av ”självklarhetsfraser” (*det är klart att* m.fl.) kan vi anta att det blivit allt vanligare att markera att påståenden bör vara självklara för läsaren. Det är dock inte helt enkelt att förklara varför det tycks förhålla sig på detta sätt. Malmgren framlägger hypotesen att författaren ser allt fler kunniga och välutbildade läsare framför sig och därmed använder självklarhetsadverbena som en sorts artighetsmarkör (Malmgren 2001:31). Det kan också ha att göra med ett behov av förnyad uttryckskapacitet, dvs. författaren vill

uppnå stilistisk variation. Denna uppsats kommer att undersöka självklarhetsadverbens utveckling närmare. Kapitel 2 behandlar tidigare forskning och redogör för det material och den metod som används. I kapitel 3 diskuteras begreppet *grammatikalisering* och resultaten av undersökningen redovisas i kapitel 4.

1.2. Syfte

Denna uppsats primära syfte är att följa självklarhetsadverbens utveckling i ett större antal korpusar från 1834 fram till 1987, för att söka klarlägga hur, när och var de visar upp sig. Först och främst följs utvecklingen, sådan den speglas i romanmaterial under denna tid.¹ Frekvensutvecklingen² av de aktuella adverbena betonas, men även adverbens semantisk-syntaktiska utveckling berörs. Det senare gäller främst vid undersökningen av *förstås* som kommer att stå i extra fokus. Adverbet *förstås* har uppkommit ur presenspassivformen av verbet *förstå*. Den syntaktiska utvecklingen av *förstås* kommer att följas, för att i möjlig mån fastställa hur verbformen blivit ett adverb.

Frågor som skall besvaras i uppsatsen är bl.a. följande:

- Hur ser utvecklingen av självklarhetsadverbena ut?
- Hos vilka författare (och ev. verk) förekommer de?
- Kan skillnader i självklarhetsadverbens användning i olika verk relateras till verkens varierande stilnivå?
- Hur växer adverbet *förstås* fram?

Vidare görs ett försök att med ledning av de största ordböckerna presentera adverbens historia med årtal för första belägg, samt fastställa i vilken grad de genomgått grammatikalisering. Resultaten kommer att diskuteras och jämföras med Malmgrens (2001) undersökning av självklarhetsadverb.

¹ Dock ligger även pressmaterial till grund för undersökningen.

² Med *frekvens* och ”frekvent användning” menas genomgående antal belägg och inget annat.

2. Tidigare forskning; material och metod

2.1. Tidigare forskning

Självklarhetsadverben har vad jag kunnat konstatera inte behandlats i någon större utsträckning, men ett antal arbeten som är relevanta för denna uppsats skall här nämnas. Redan i inledningen nämndes Malmgrens (2001) undersökning om formordssystemets utveckling. Detta arbete, som ingår i ORDAT-projektet, behandlar förändringar av ett stort antal formord (grammatiska ord).³ I undersökningen ingår ett flertal adverbiala grupper, men även subjunktioner, konjunktioner och prepositioner. Malmgren jämför orden vid en begynnelsepunkt och en slutpunkt och diskuterar de intressanta fallen. Som redan konstaterats fastställer Malmgren att gruppen självklarhetsadverb har ökat sitt medlemsantal avsevärt. Detta har han kunnat konstatera med hjälp en datamaskinell jämförelse mellan formordsuppsättningarna i Dalins ordbok från mitten av 1800-talet och Nationalencyklopedins ordbok (NEO) från slutet av 1900-talet. Malmgrens grupp 'självklarhetsadverb' bildar utgångspunkt för min undersökning, där de ingående adverbens utveckling undersöks närmare.

Ytterligare några studier med viss relevans för denna uppsats kan nämnas. En tidig undersökning som berör betydelseutvecklingen av "försäkrande" adverb är Ljunggren (1936). Det centrala hos Ljunggren är att påvisa att dessa adverb tenderar att uppvisa en förbleknad betydelse, dvs. deras "försäkrande" karaktär försvinner och de uttrycker snarast en förmodan, jfr *han kommer säkert i morgon*. Detta är exempel på s.k. subjektivering, vilket innebär att talarens subjektiva attityd kommer till uttryck, dvs. ett uttryck baseras på talarens tro eller attityd och mister sin objektiva trovärdighet.

Även om Ljunggren fastställer att just självklarhetsadverben verkar ha behållit sin betydelse, visas tendenser till betydelseförsvagning upp

³ För denna avgränsning se Malmgren (2001:7)

även för dessa (jfr Ljunggren 1936:109ff). Andra verk som bör nämnas här är Lehti-Eklund (1990) och Wijk-Andersson (1991).

Lehti-Eklund undersöker sju adverb med hänsyn till deras semantiska och funktionella utveckling under 300 år (1600–1900). Det handlar om ursprungliga tids- och sättsadverb som utvecklats till satsadverb och vidare mot textuella markörer och/eller pragmatiska markörer. Ett exempel på detta är det konjunktionella satsadverbet *emellertid* som gått från den nu utdöda temporala betydelsen *under tiden* till den adversativa betydelsen *dock/likväl*. Den adversativa betydelsen uppstod cirka 1700 genom kontexter av följande slag: *jag jobbar och sliter emellertid du latar dig*. Nya betydelser som uppstår på detta sätt är resultat av en form av omanalys, s.k. metonymiska processer (Wijk-Andersson 1997:30).

Wijk-Andersson (1991) koncentrerar sig på ordet *bara* och dess synonymer. Hon försöker utifrån ett diakront perspektiv att ge en helhetsbild av *bara*-varianternas användning i svenskan. Hon behandlar bl.a. frekvens, och gemensamma funktioner, samt fastställer syntaktiska, semantiska och stilistiska olikheter i deras användning.

En D-uppsats som är intressant i sammanhanget är Andréasson (2001). Andréassons studie, som gäller adverbet *kanske*, har en del beröringspunkter med föreliggande uppsats. Hon undersöker användningen av *kanske* som satsadverb i narrativa huvudsatser från 1600 till 1900, och fastställer att *kanske* bryter generella ordföljdsmonster. Hon beskriver även utvecklingen av *kanske* från verbfrasen *det kan ske* till det modifierande adverbet *kanske*, där lexikalisering och grammatikaliserings är centrala företeelser. Till detta återkommer vi i 3.1.

Till sist skall några arbeten om grammatikaliserings nämnas. Två engelska lingvister som behandlat fenomenet ingående är Hopper & Traugott (1993). Flera svenska artiklar som i större eller mindre utsträckning behandlar denna utvecklingsprocess har tagit sin utgångspunkt hos dessa. Följande tre kan nämnas: Ekberg (1994) tar upp grammatikaliserings av verbet *ta*, Hammarberg (1996) ger en beskrivning av samma process genom att behandla uttrycket *jämfört med* och Wijk-Andersson (1997) ger genom en allmän beskrivning en bra grund för förståelse av begreppet *grammatikaliserings*. Också jag kommer att utgå från Hopper & Traugott (1993), även om jag också utnyttjar de nämnda artiklarna. Grammatikaliserings diskuteras närmare i kap 3.

2.2. Material och metod

Det textmaterial som ligger till grund för undersökningen av självklarhetsadverben är huvudsakligen hämtat från Språkbanken vid Göteborgs universitet. Det rör sig om följande korpusar:

1. Äldre svenska romaner ca 1830–1940 (ca 4 milj. ord).
2. Strindbergs romaner och dramer (ca 2,5 milj. ord).
3. Bonniersromaner II 1980–81 (ca 4 milj. ord).
4. DN 87 (ca 4 milj. ord).

I sista stund har jag även kunnat utnyttja en helt ny korpus, som är upprättad inom ORDAT-projektet. Den bygger på Svenska Dagbladets årsbok för åren 1923–1945. En snabbsökning i denna korpus visade ett intressant resultat som kortfattat kommer att redovisas. Dessutom har korpusen *Äldre svenska romaner* kompletterats med ett antal verk från det s.k. *Runebergsprojektet* vid Linköpings universitet.⁴ På projektets hemsida finns ett antal romaner i elektronisk version. Dessa har jag laddat ner och sparat som textdokument, för att sedan med hjälp av ett konkordansprogram söka efter belägg för självklarhetsadverben. För att i viss mån täcka det ”glapp” som uppstår mellan 1940 och 1980, diskuteras också kortfattat självklarhetsadverbens förekomst i korpusen Press 65 (Språkbanken). Detta sker i samband med diskussionen om korpusen över SvD:s årsbok i avsnitt 4.2.5.

Resultatdelen består av två delar, en kvalitativ och en kvantitativ. I den kvalitativa delen presenteras samtliga adverb var för sig med en översikt över adverbens historia. Den kvantitativa delen bygger på sökningar i de aktuella korpusarna, som har delats in i fem delavsnitt enligt följande: Korpusarna *Äldre svenska romaner* och *Strindbergs romaner och dramer* har slagits ihop och bildar tillsammans ”det äldre romanmaterialet”. Det rör sig sammanlagt om 107 romaner⁵ som sedan har delats upp på enskilda författare. Dessa författare har vidare delats in i tre författargrupper som bildar delavsnitt 1–3. Författarnas födelseår bildar det grundläggande kriteriet för indelningen. Efter denna indelning får vi följande delkapitel i den kvantitativa resultatdelen:

⁴ Vilka verk det rör sig om framgår av appendixet där alla utnyttjade äldre romaner är listade.

⁵ Det rör sig dock om några enstaka noveller och andra skriftsamlingar.

1. Grupp I: författare födda 1793–1807; representeras med 10 verk på sammanlagt ca 1 milj. ord.
2. Grupp II: författare födda 1828–1869; representeras med 70 verk på sammanlagt ca 5 milj. ord.
3. Grupp III: författare födda 1882–1900; representeras med 27 verk på sammanlagt ca 2 milj. ord.
4. Bonniersromaner II och DN 87, ca 4 milj. ord vardera.
5. Andra korpusar (Den nya korpusen över SvD:s årsbok, ca 1,5 milj. ord., samt Press 65, ca 1 milj. ord.)

Uppgiften om antal ord i de olika författargrupperna är dock en grov uppskattning med ledning av antal verk.

Självklarhetsadverbena har i sin tur delats in i två grupper; gruppen NATURLIGTVIS som innehåller *naturligtvis*, *givetvis*, *självklart*, *självfallet*, *uppenbarligen*, *begripligtvis* och *såklart*, samt gruppen FÖRSTÅS som innehåller olika varianter av huvudordet. Det handlar huvudsakligen om placeringen av *förstås* i satsen. Indelningen har gjorts enligt följande:

1. Frasen *det förstås*, samt inskott i satsen där *förstås* är omgivet av kommatecken; *Åhja, det förstås, du kan nog vara charmangt [...], Men systemen sa nej och modern med, förstås, för han var tenn-gjutare*. Hit hör även en typ av längre inskott, dvs. en inskjuten *förstås*-fras; *Det står nämligen skrivet, i en tidning förstås, att [...]*.
2. *Förstås* i final position i satsen; *Hon svarade inte, förstås*.
3. Den ortografiska varianten *förståss* (oavsett position i satsen).
4. *Förstås* på satsadverbialplatsen;⁶ *Han begrep förstås genast vad detta betydde*.
5. Övriga belägg, först och främst *förstås* som ellips, oftast svar på frågor *Vart? Till Stockholm förstås!*⁷

Delavsnitt 1–4 i den kvantitativa resultatdelen åtföljs av tabeller för de båda självklarhetsgrupperna, där antal belägg för varje adverb finns specificerat. Beläggen i det äldre romanmaterialet, dvs. hos de tre författargrupperna, har även delats upp på enskilda verk, men det skulle kräva

⁶ Jag utgår från Diderichsens välkända positionsschema.

⁷ Svenska akademiens grammatik (SAG) betraktar dessa fall som tveksamma ellipser och menar att de snarast bör betraktas som satsekvivalenta fraser, som ur kommunikativ synpunkt är fullständiga. Här kommer de dock för enkelhetens skull att kallas för ellipser.

för stort utrymme att specificera dessa. Intressanta frekvensiakttagelser presenteras istället i resultatkommentarerna. I appendixet framgår också vilka verk som gått igenom. Korpusen som bygger på SvD:s årsbok har bara i viss mån genomsökts och åtföljs inte av några tabeller över antal belägg.

För att få ett så heltäckande resultat som möjligt har jag även sökt efter vissa ortografiska varianter för *självklart* (*sjelfklart*, *sjelvklart*, *själfklart*), *självfallet* (*sjelyfallet*) och *givetvis* (*gifvetvis*). Vid *såklart* har hänsyn tagits till den särskrivna varianten *så klart*. *Självklart* och *självfallet* har enbart räknats i de fall, där de fungerar som satsadverb, dvs. belägg för *självklart* och *självfallet* som adjektiv och som sättsadverb har sorterats bort. Vid *förstås* har klara verbala belägg i betydelsen 'uppfattas', 'inses' sorterats bort.

Indelningen av *förstås* i olika varianter har dock vållat vissa problem. Skillnaden mellan inskott och finala belägg kan vara oklar, eftersom det vid ett flertal tillfällen rör sig av samma typ av satsförkortningar, placerade medialt eller finalt.⁸ Dessa skulle möjligen lika gärna kunna tillhöra "övriga belägg" som huvudsakligen består av *förstås* i elliptisk ställning. Ellipser har dock avgränsats till de fall där den elliptiska frasen står avskilt nästan uteslutande som svar på frågor. Dessa skulle i sin tur kunna vara belägg för *förstås* på satsadverbialplatsen eller *förstås* i final position beroende på hur den fullständiga meningen skulle utläsas. Även varianten *förståss* skulle kunna indelas efter position i satsen, men eftersom beläggen visat sig vara få har jag avstått från detta. Genom den aktuella indelningen hoppas jag ändå få en någorlunda klar överblick över utvecklingen av *förstås* från passiv verbform till adverb.

⁸ SAG kallar dessa satsförkortningar för fria annex.

3. Teoriram

3.1. Om grammatikalisering

Grammatikalisering är en ständig utvecklingsprocess i språket som inte är helt lätt att beskriva. Olika forskare tar olika utgångspunkter och väljer att betona olika saker. Jag ska nedan försöka att formulera några av de viktigaste tankarna om fenomenet grammatikalisering. När en lexikal enhet börjar blekna i betydelsen och istället erhåller grammatiska egenskaper kan vi tala om *grammatikalisering*. Närmare bestämt handlar det om den utveckling till ett grammatiskt ord som ett självständigt innehållsord genomgår. Med självständiga innehållsord menas då ord, som har en egen, mer betydelsemättad, lexikalisk betydelse utan grammatisk funktion, medan grammatiska ord kan tolkas som mer eller mindre betydelsvaga ord som huvudsakligen har en grammatisk funktion (mindre självständiga). Det kan handla om verb, substantiv eller adjektiv som utvecklas till adverb⁹ och prepositioner eller vidare till partiklar och affix. Ett tydligt exempel är det ursprungliga substantivet *mot* i betydelsen 'möte' som omtolkats och blivit preposition. Genom grammatikalisering har *mot* tappat sin lexikala betydelse för att istället erhålla en grammatisk funktion (bestående i att tala om i vilket förhållande en viss del i satsen har till en annan). Likaså kan vi tala om (fortskridande) grammatikalisering när ett ord övergår från svagare till starkare grammatisk funktion (jfr utvecklingen satsadverb > pragmatisk markör nedan).

Redan innan termen grammatikalisering myntades av Antoine Meillet 1912 hade idéerna om detta fenomen funnits. Wilhelm von Humboldts något spekulativa avhandling från 1825 beskriver olika stadier i språkets utvecklingsprocess. På det första stadiet beskriver han de språkliga enheterna som konkreta ord, där sambandet mellan dem framgår ur situa-

⁹ Malmgren (2001) menar att det övervägande flertalet av alla adverb bör räknas till ord med grammatisk funktion. Han kallar dessa grammatiska adverb. Hit räknas de aktuella självklarhetsadverben.

tionen. På andra stadiet signalerar ordföljden sambanden mellan dem och på tredje stadiet blir dessa funktionsord mer eller mindre löst affigerade, enklitiska eller proklitiska, dvs. affix av olika slag. I slutstadiet blir affixen allmänt använda böjningsaffix och kan i vissa fall smälta ihop med sitt huvudord, jfr *naturligtvis* 3.2.1. Dessa stadier motsvarar hans indelning av världens språk i isolerande, agglutinerande och flekterande språk, jfr Wijk Andersson (1997:19).

Grammatikalisering brukar beskrivas med hjälp av en linje, en *klin* (av eng. *cline*) där ett uttryck med lexikal status vandrar åt höger mot ökad grammatisk status. Det rör sig om olika "stadier som innebär en rangordning men inte nödvändigtvis en strikt sekvensordning eftersom stadier kan överlappa och samexistera synkront" (Hammarberg 1995: 45). Detta kan exemplifieras med adverbet *kanske*, som under flera århundraden figurerat jämsides med verbfrasen *kan ske*, jfr 3.1.3. Följande exempel på en klin återfinns hos Hopper & Traugott (1993:7):

Cline of grammaticality

content item > grammatical word > clitic > inflectional affix
 1 2 3 4

Vid begynnelsepunkten (1) har vi således att göra med ett innehållsord och i andra änden ett böjningsaffix (4). I stadium 1–2 kan vi tänka oss ett adjektiv som "vandrar" åt höger genom följande utveckling: adjektiv > grad- eller sättsadverb > satsadverb > pragmatisk markör. Utvecklingen från grad- eller sättsadverb till satsadverb sker då tidigt i andra stadiet och utvecklingen satsadverb > pragmatisk markör någonstans i mitten i samma stadium. Funktionsord som det nämnda *kanske* och självklarhetsadverben placerar sig alltså i början av det andra stadiet. Det rör sig om förhållandevis svagt grammatikaliserade funktionsord i motsats till bl.a. prepositioner och konjunktioner som befinner sig längre åt höger, dock fortfarande i stadium 2. Att grammatikaliseringsforskningen främst inriktar sig på enheter som befinner sig långt åt höger på skalan gör att funktionsordens grammatikaliseringsprocess inte är alldeles enkel att beskriva. Hopper & Traugott (1993) exemplifierar nästan uteslutande med fall som "vandrat" långt åt höger på skalan.

Däremot är det inte helt enkelt att hitta exempel som "vandrat" genom alla stadierna på klinen. Hopper & Traugott (1993) tar bl.a. upp *have* som utvecklats från huvudverb i *have a book* till hjälpverb i *have to read a book* och vidare till enklis i *we've built a new garage*. Hur kommer det sig då överhuvudtaget att ett lexikalt ord förlorar sitt sakinnehåll och

börjar ”vandra” åt höger på ovanstående klin? Precis som vid andra förändringar i språket är det människor som styr, dvs. språket ”vandrar” inte av sig självt utan det är vi människor som påverkar det. Vi har behov av nya uttrycksätt och tolkar språkets regler på olika sätt. Den allmänna uppfattningen inom grammatikaliseringsforskningen är att språkliga enheter bara kan förflyttas åt höger på klinen. Hopper & Traugott (1993) använder termen *unidirectionality* för denna enkelriktade ”vandring”. Påståendet kan ifrågasättas något utifrån en svensk fras som *han är lite bakom*, där prepositionen *bakom* genom ellips fått en lexikalisk betydelse ’dum, efterbliven’. Vi skulle möjligen kunna tala om en sorts *avgrammatikalisering*. Även Hopper & Traugott diskuterar motexempel och tar upp ett näraliggande exempel i engelskan: *that was a downer* (*det var en trist historia*). De betecknar det dock som lexikaliskering av ett grammatiskt element, och menar att detta inte är ett fall av avgrammatikalisering. Mer komplicerade fall nämns visserligen – bl.a. där ordets historia är okänd – men undantagen betecknas som få och ses bara som positiva för beskrivningen av grammatikaliskering.

Extensive though the evidence of unidirectionality is, it cannot be regarded as an absolute principle. Some counterexamples do exist. Their existence, and their relative infrequency, in fact help define our notion of what prototypical grammaticalization is (Hopper & Traugott 1993:126).

Vi nöjer oss med detta konstaterande och vänder oss till två centrala begrepp inom grammatikaliseringsforskningen.

De viktigaste mekanismerna vid grammatikaliskering sägs vara *omanalysis* (*reanalysis*) och *analogi* (*analogy/generalization*) (Hopper & Traugott 1993). Dessa kan enligt Hopper & Traugott kopplas samman med metonymiska respektive metaforiska betydelseförändringar. Med omanalys menas att nya betydelser uppstår via association (genom närhet i språket), eller genom olika omtolkningar i kontexten:

Metonymic change involves specifying one meaning in terms of another that is present, even if only covertly, in the context. It is largely correlated with shifts to meanings situated in the subjective belief state or attitude toward the situation, including the linguistic one.
(Hopper & Traugott 1993:87.)

Det rör sig om olika – mer eller mindre nära – samband mellan en ny och en äldre betydelse. Analogi i sin tur handlar om bildliga betydelser som uppstår och blir etablerade, jfr ex. nedan. Forskningen är inte klar över hur stor vikt analogi ska tillskrivas i sammanhanget. Även Hopper & Traugott (1993) vacklar något i sina många diskussioner om

analogins roll i grammatikaliseringsprocessen. De klargör dock att omanalys är den viktigaste mekanismen för grammatikalisering. Det är bara genom omanalys som nya grammatiska strukturer kan skapas, men de menar samtidigt att analogi inte kan underskattas i grammatikaliseringsprocessen:

Reanalysis and analogy have been widely recognized as significant for change in general, most especially morphosyntactic change. Reanalysis modifies underlying representations, whether semantic, syntactic, or morphological, and brings about rule change. Analogy, strictly speaking, modifies surface manifestations and in itself does not effect rule change, although it does effect rule spread either within the linguistic system itself or within the community. Unquestionably, reanalysis is the most important mechanism for grammaticalization, as for all change. (Hopper & Traugott 1993:32.)

De ser alltså inte analogi och omanalys som två skilda mekanismer utan snarare som två samverkande sådana. Utvecklingen av den franska negationen kan exemplifiera resonemanget.

1. Från början placerades negationspartikeln *ne* före verbet.
2. Ett rörelseverb som negerades kunde senare förstärkas med substantivet *pas* (steg): *Il ne va (pas) > han inte går (steg) > han går inte (ett steg)*.
3. Ordet *pas* omanalyserades till en extra negationspartikel i förbindelser med rörelseverb.
4. Användningen av *pas* vidgades genom analogi till att negera även andra verb än rörelseverb.
5. Partikeln *pas* omanalyserades till obligatorisk ”förstärkningsnegation” bredvid *ne*.
6. I talspråk ersatte sedan *pas* partikeln *ne* genom att *ne* omanalyserades som fakultativ (*(ne) V pas*) och kunde således tas bort, *Il sait pas > han vet inte*.

Hopper & Traugott menar att omanalysen vid punkt 3 inte hade kunnat konstateras utan hjälp av generaliseringen, dvs. analogi, vid punkt 4. Inte heller hade omanalysen vid punkt 6 varit möjlig utan samma generalisering, eftersom *pas* hade varit blockerat av den ursprungliga betydelsen ’steg’ (Hopper & Traugott 1993:59).

Vi skulle då kunna sammanfatta samspelet mellan dessa mekanismer som att analogi innebär att själva förändringen kan observeras genom att användningen av den utvidgas, dock utan att vara upphov till den. Analogins andra viktiga roll är när en grammatikaliserad form uppstår

genom mönsterbildning utifrån en äldre (jfr 3.2.4). Av ovanstående diskussion kan man dra slutsatsen att omanalys är huvudmekanismen för begynnande grammatikalisering, och detta gäller i allra högsta grad för utvecklingen av denna uppsats undersökningsobjekt.

Ett fruktbart begrepp, som dock inte spelar en central roll inom grammatikaliseringssteorin, är *implikation*. Det kan förstås som en sorts underavdelning till omanalys. Implikation innebär att en ny betydelse hos ett ord impliceras av en annan betydelse hos ordet, dvs. en ny betydelse utvecklas ur en gammal i form av en slutsats som språkanvändaren drar (jfr Lundbladh 2001). Implikation är ett mycket vanligt fenomen bland de öppna ordklasserna, där en betydelse kan uppstå och figurera bredvid den gamla, jfr *fräck*, där betydelsen 'häftig', 'beundransvärd' utvecklats ur den äldre 'skamlös', 'oförsämd'. För att en implicerad betydelse ska spela någon roll i grammatikaliseringsprocessen måste den dock förekomma frekvent och bli etablerad (detta gäller vid all form av omanalys). Både *fräck* och andra exempel av samma slag visar snarast att det vanligtvis är nya lexikala betydelser som uppstår ur en gammal (dvs. *fräck* får i detta fall ingen grammatisk funktion, det "vandrar" inte åt höger på klinen ovan). Implikation behöver således inte föranleda grammatikalisering. Uppsatsens huvudord, adverbet *förstås*, skulle dock kunna ha uppstått genom implikation. Med hjälp av att den fasta frasen *det förstås* blev en fast rutin, kunde en mer subjektiv betydelse, dvs. självklarhetsbetydelsen, impliceras av den äldre betydelsen 'inses', 'uppfattas'; det som inses (lätt) är mer eller mindre självklart.

Innan denna diskussion avslutas, måste det tilläggas att vi inte kan sätta något likhetstecken mellan omanalys och grammatikalisering. All omanalys medför inte automatiskt att ett lexikalt element blir mer grammatiskt.¹⁰ Dessutom har redan konstaterats att omanalys vanligtvis samverkar med analogi, innan grammatikalisering kan fastställas. Nu över till frågan hur de beskrivna processerna uppstår.

Hopper & Traugott betonar pragmatiska faktorer i grammatikaliseringsens begynnelsefas och menar att de ligger till grund för de beskrivna utvecklingsprocesserna:

¹⁰ Detta kan illustreras med sammansättningen *fishwife* (*fiskhandlerska*) där *wife* 'woman' genom omanalys fått en ny lexikal betydelse ('handlerska'). Ordet *wife* har alltså – trots omanalysen – inte fått några grammatiska egenskaper, och därmed inte "vandrat" åt höger på klinen. I detta fall ligger begreppet *omanalys* förstås väldigt nära begreppet *implikation*.

[...] meaning changes and the cognitive strategies that motivate them are central in the early stages of grammaticalization and are crucially linked to expressivity. Furthermore, the meaning changes are initially pragmatic and associative, arising in the context of the flow of speech (Hopper & Traugott 1993: 68).

Pragmatiska faktorer är förknippade med kommunikationssituationen och innebär då snarast det komplexa samspel som existerar mellan talare (sändare) och lyssnare (mottagare). Talarens ständiga intention att ”guida” lyssnaren i interpretation och lyssnarens (om)tolkning av det sagda figurerar sida vid sida. Två kommunikativa tendenser – i viss mån motsägelsefulla – har satts i samband med grammatikaliseringsprocessen: behovet att skapa uttrycksrutiner och behovet att förnya uttryckskapaciteten (Hopper & Traugott 1993:64f). Talaren har vanligtvis kommunikation som mål och försöker uttrycka sig så informativt, klart och enkelt som möjligt. Denna intention gynnar tendensen att göra vissa uttryck till fasta rutiner, vilket hjälper lyssnaren vid avkodning. Vanligen ökar då uttrycken i frekvens, vilket ofta leder till reducering av fonologisk form, samtidigt som den morfologiska och syntaktiska variationen minskar.¹¹

På detta sätt tenderar kopplingen till ursprungliga lexikala enheter att försvinna och grammatiska ledtrådar blir vägledande för lyssnaren. Grammatikaliserade enheter tenderar också att bli mer förankrade i talaktskontexten och detta för vanligtvis med sig att de får en mer subjektiv betydelse – de uttrycker talarens attityd gentemot faktorer i talaktsituationen (innehållet i texten, talaktens deltagare etc. jfr Ekberg 1990). Det kan exemplifieras med konnektiven *alltså* som utvecklats en pragmatisk funktion som bl.a. turtagningens markör (se Lehti-Eklund 1990). Även självklarhetsadverben uttrycker en viss subjektiv betydelse.

I motsats till fasta uttrycksrutiner kan det ibland uppstå behov av att använda den aktuella betydelsen på ett sätt som inte tillgodoses av den fasta rutin som etablerats, jfr Hammarbergs diskussion om *jämfört med* (1996:47). Hopper & Traugott kallar detta för *deroutinizing* och beskriver fenomenet med att talaren försöker hitta nya vägar att säga gamla saker för att öka expressiviteten i ett yttrande, vilket i sin tur leder till ökad information för lyssnaren. Det är naturligtvis svårt – för att inte säga omöjligt – att helt och hållet förklara varför och på vilket sätt ett visst ord/uttryck börjar grammatikaliserats, men förhoppningsvis kan det beskrivna samspelet mellan talare och lyssnare vara en god grund.

¹¹ Reducering av fonologisk form kan visserligen göra den aktuella enheten mindre framträdande, men fast reglerad placering och snäv distribution gynnar avkodningen.

Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att talarens intention att uttrycka en viss sak så enkelt men ändå så effektivt som möjligt medför att ord börjar grammatikaliseras. För en grundlig diskussion om sambandet mellan s.k. *samtalsimplikaturer* och språklig förändring se Lehti-Eklund (1990:23ff).

3.2. Grammatikaliseringens grundprinciper

Hopper & Traugott (1993) för fram vissa principer i beskrivningen av grammatikalisering. Vi kan kalla dem en sorts delprocesser. Dessa kan fastställa vilken typ av utvecklingsprocess ett ord genomgått. Enligt min mening är deras beskrivning av dessa processer något oklar. Dels råder det viss oklarhet om tolkningen av begreppet *form*, jfr *specialisering* (*specialization*) och *skiktning* (*layering*) nedan, dels är deras exempel svåra att ta till sig då de huvudsakligen härstammar från icke germanska språk som persiska, armeniska, malaysiska m.fl. Som en följd av detta känns de mer invecklade än pedagogiska. Jag tar sammanlagt upp sex principer. De tre första kan ses som en slags operationer medan övriga tre mer kan ses som ett resultat av grammatikalisering. Vid första anblicken gör de snarast beskrivningen mer komplex och de kan också vara svåra att skilja åt, eftersom de i hög mån tycks samverka och även överlappa varandra. Det finns inga vedertagna svenska termer för dessa grundprinciper. Några har jag lånat av Wijk-Andersson (1997) och Andréasson (2001) medan *klyvning* och *skiktning* är egna översättningar. Här namnges de viktigaste.

Divergens/klyvning (*divergence*) är en naturlig följd av grammatikalisering. Det börjar med att en lexikal form fixeras i en grammatisk omgivning där den får en ny betydelse (Hopper & Traugott 1993:117). På så sätt uppstår två former, varav en mer grammatikaliserad. Det lexikala uttrycket lever dock kvar jämsides med den nya grammatikaliserade formen och genomgår samma fonologiska och semantiska förändringar som andra lexikala former. Vi kan tala om att en sorts *klyvning* (*divergens*) har ägt rum. Den nya grammatiska formen kan reduceras fonologiskt men detta är ingen regel. Vi har alltså att göra med i stort sett identiska former med olika funktion. Flera av självklarhetsadverben har genomgått denna klyvning, jfr bl.a. *förstås* (verb > verb/adverb) och *självklyart* (adjektiv > adjektiv/adverb), jfr vidare 4.1.

Specialisering (*specialization*) innebär att möjligheten till val mellan former reduceras, när vissa av dem generaliseras i betydelse och bruk. I ett visst skede av grammatikaliseringsprocessen – ofta i begynnelsefasen

– kan en mängd former uttrycka ungefär samma grammatiska funktion. De som utvecklar mer generell betydelse vinner mark medan andra minskar i användning. Efter hand blir alternativen få och till sist kan en enda form kvarstå. Som illustration använder jag mig återigen av negationskonstruktionen i franskan, där negationen uttrycks med en förstärkande partikel, *pas*. I äldre franska fanns en mängd former (substantiv) att uttrycka denna förstärkning med, förutom *pas* (*steg*) bl.a. *point* (*punkt/prick*), *mie* (*smula*), *amende* (*mandel*). De som uttryckte en mer generell betydelse¹² höll sig kvar och ”vandrade” åt höger längs klinen, medan andra föll bort. I modern franska finns bara två möjligheter kvar, för att förstärka negationen, nämligen *pas* och *point*, jfr *skiktning* (*layering*). Det semantiskt mer neutrala *pas* är dock betydligt vanligare än *point*. *Pas* är också det enda av de båda som används som ensam negationspartikel (i talspråk där *ne* fallit bort och i fall som *pas moi = inte jag*), och därmed också det enda som kan anses som helt grammatikaliserat.

Det är emellertid något oklart hur ett begrepp som *form* skall tolkas i detta fall. Hopper & Traugott (1993) använder sig enbart av olika ord i sina exempel på *specialisering*. Enligt min mening bör även olika former av samma ord – under förutsättning att de tjänar ungefär samma funktionella syfte – inbegripas i sammanhanget (jfr *skiktning* nedan).

Förnyelse (*renewal*) är själva grunden till att grammatikalisering existerar. Här rör det sig om befintliga betydelser som tar på sig nya funktioner/former. Ett exempel är adjektivet *förskräckligt*, vilket kommit att fungera som ett gradadverb, som ersättare till *mycket* i konstruktionen *mycket bra*. På detta sätt ersätts försvagade element med nya och själva grammatikaliseringssidén kan bekräftas. Det ökande antalet medlemmar i gruppen självklarhetsadverb kan betecknas som början till *förnyelse*. Nya former som uppstår genom förnyelse har dock inte målet att fylla några luckor, eftersom det inte finns några luckor att fylla. Då de har snarlik funktion uppkommer de snarare som mer expressiva alternativ, och konkurrerar sida vid sida med äldre former (jfr *skiktning*). Som vi redan konstaterat kan dock en eller flera former – genom specialisering – slå ut äldre former och ta över eventuella nyansskillnader.

Ihållighet (*persistence*) innebär att man kan se spår av den lexikala ursprungsformens betydelse och funktion i den grammatikaliserade formen. Det är inte ovanligt att den äldre kvarlevande betydelsen blockerar

¹² Innehållsord som börjar grammatikaliseras tycks oftast tillhöra basnivån i ett semantiskt fält. Ett exempel är verbet *ta* som enligt Ekberg (1993) har grammatikaliserats i uttryck som *ta beslut*, *ta och gifta sig*.

användningen (Wijk-Andersson 1997). Hopper & Traugott (1993) ger en bra beskrivning av detta fenomen:

[...] In other words, when a form undergoes grammaticalization from a lexical to a grammatical item, some traces of its original lexical meanings tend to adhere to it, and details of its lexical history may be reflected in constraints on its grammatical distribution. (Hopper & Traugott 1993:90)

Uppsatsens huvudord *förstås* är ett paradexempel på *ihållighet*. Den ursprungliga verbala (lexikala) betydelsen finns fortfarande kvar och blockerar användningen av *förstås* i fundamentet, jfr **Förstås blev det delad pott*.¹³ Genom att ordet behåller lexikala drag kan det samtidigt användas i vidare utsträckning än övriga självklarhetsadverb, jfr *det förstås*, **det naturligtvis* (Malmgren 2001:31). Som en följd av detta blir vissa uttryck aldrig helt grammatikaliserade.

Genom förekomsten av *ihållighet* kan också påståendet att ord och uttryck involverade i grammatikaliseringsprocessen antas förblekna, dvs. förlora betydelse, ifrågasättas. Vissa forskare menar tvärtom att grammatikaliseringsprocessen också kan tillföra betydelse hos ord, genom att de behåller lexikala drag samtidigt som de lägger sig till med grammatisk betydelse (Hopper & Traugott 1993:90ff).

Skiktning (*layering*) är resultatet av successiv grammatikalisering av former som i stort sett har samma funktion. När former börjar vandra åt höger på den beskrivna *klinen*, finns stadier där former samverkar och uttrycker samma funktion. De lever sida vid sida och konkurrerar med varandra. I vissa kontexter är valet av den ena klarare, i andra desto mer komplicerat. Ofta finns dock en viss pragmatisk skillnad. Bland konkurrerande former är det vanligt att en efterhand tar överhanden, jfr *specialisering* ovan. Med tolkningen form = ord är medlemmarna i gruppen självklarhetsadverb exempel på *skiktning*. Enligt min mening bör de olika formerna (*det*) *förstås*, *förstås* och *förståss*, som figurerar sida vid sida i grammatikaliseringsprocessen, vara ett lika gott exempel på *skiktning* (jfr *förstås* 3.2.8).

Med *avkategorisering* (*deategorization*) menas att det ursprungliga lexikala elementet helt förlorat sina tidigare egenskaper och istället tagit på sig en funktionell roll. Wijk-Andersson (1997) använder termen *ord-*

¹³ Även om detta exempel skulle accepteras av någon är det mycket ovanligt att *förstås* ensamt inleder en sats. I fundamentet förekommer det vanligen bara ihop med det expletiva subjektet *det* (*det förstås*). Omskrivningar är dock betydligt vanligare, jfr *Det blev förstås delad pott*, *Det blev delad pott förstås* (*Det förstås, att det blev delad pott*).

klassdegradering och exemplifierar detta med det ursprungliga substantivet *mot* i betydelsen 'möte' som omtolkats och blivit preposition.

3.3. Diskussion

Innan de aktuella adverbena diskuteras kan vi konkretisera de beskrivna grundprinciperna genom att nyttja Andréassons *kanske*. Först måste dock nämnas att Andréasson gjort en något annorlunda tolkning av vissa begrepp. Det hon beskriver som *layering* har här beskrivits som *divergens/klyvning* och hennes beskrivning av *divergens* som två skilda grammatikaliseringsprocesser skulle jag snarast vilja jämföra med det som Hopper & Traugott kallar *polygrammaticalization*, vilket de definierar som: "multiple developments, where a single form develops different grammatical functions in different constructions" (Hopper & Traugott 1993:112).

Att den ursprungliga verbfrasen *kan ske* figurerar bredvid adverbet i fraser som *det kan ske att* och som subjektlös fras med efterföljande *att*-sats (*kanske att vi kunde [...]*) kan enligt min mening ses som *divergens/klyvning*. En grammatisk form har uppstått ur den lexikala ursprungsformen, som dock lever kvar. Som subjektlös fras ger alltså *kanske* resten av satsen bisatsegenskaper. Även om *att* utelämnas kan vi med hjälp av BIFF-regeln fastställa bisatsegenskaperna (*kanske han inte kommer*). Mellan 1400-talet och 1700-talet existerade konstruktioner som *kan väl ske*, *kunde ske* och *kanske* följt av *att*-sats sida vid sida med ett adverblikt använt *kanske*. Utvecklingen har sedan gått mot ett helt adverblikt *kanske* medan de andra konstruktionerna i stort sett försvunnit i modern svenska (Andréasson 2001:39). I första skedet kan detta ses som *skiktning*, för att sedan övergå till *specialisering*. Detta gäller under förutsättning att den vidare tolkningen av *form* tillåts.

När *kanske* väl började sammanskrivas fanns fortfarande mycket av den ursprungliga verbfrasens betydelse och funktion kvar, vilket är exempel på *ihållighet*. Till sist när den lexikala verbfrasen förlorat alla sina tidigare egenskaper och blivit helt grammatikaliserad kan vi tala om *avkategorisering*. Eftersom *kanske* som subjektlös fras har behållit drag av den äldre verbfrasen och ger satsen bisatsegenskaper (se ovan) kan adverbet *kanske* dock knappast anses som helt avkategoriserat.

Ett försök till en kort sammanfattning av de beskrivna grundprinciperna lyder: grammatikaliserade lexem uppstår genom *förnyelse* eller genom *divergens/klyvning*, vilket ofta leder till *skiktning*, dvs. former och ord med liknande funktion lever sida vid sida. Efterhand kan nå-

gon/några former ta överhanden genom *specialisering*. När det grammatikaliserade elementet behåller drag av sin lexikala förebild kan vi tala om *ihållighet*, vilket i sin tur hindrar att det *avkategoriseras*, dvs. det grammatikaliseras inte fullt ut.

4. Resultat

Resultatdelen är indelad i en kvalitativ och en kvantitativ del. I den kvalitativa delen behandlas de aktuella adverbena för sig. Där fokuseras kvalitativa aspekter som uppgifter om adverbens historia m.m. Den kvantitativa delen bygger på sökningar i textmaterialet. Trots denna uppdelning överlappar de två resultatdelarna varandra. När intressanta textexempel diskuteras berörs ofrånkomligen även kvalitativa aspekter.

4.1. Kvalitativ del

4.1.1. Presentation av adverbena

De adverb som närmare skall presenteras nedan är *naturligtvis*, *givetvis*, *självklart*, *självfallet*, *uppenbarligen*, *begripligtvis*, *såklart* och *förstås*. De flesta har introducerats i svenskan efter 1850. I detta avsnitt ges en översikt av adverbens historia, där bl.a. årtal för första belägg noteras. Dessutom förs en diskussion om i vilken mån adverbena genomgått grammatikalisering.

4.1.1.1. *naturligtvis*

Adverbet *naturligtvis* etablerade sig redan före 1800 genom följande utveckling: *naturligit vis* (*vijsz*) 1642–1760 > *naturligt vis* 1751–1782 > *naturligt-vis* 1761–1807 > *naturligtvis* 1789 (SAOB).

Ursprungligen var det ett sättsadverbial enligt kombinationen (prep)+adj+subst, dvs. *på naturligit wis* (Swedberg 1709, se Tiisala 1990). Betydelsen var alltså *på ett naturligt sätt*, men frasen stod tidigare oftast utan artikel. Senare förlorar *vis* sin egentliga betydelse och uttrycket lexikaliseras och blir till ett satsadverb. Många kombinationer med *vis* förblev dock särskrivna och många andra dog ut under senare delen av 1800-talet (*listigtvis*, *dagligtvis*, *obegripligtvis m.fl.*) De som rotat sig fast har blivit satsadverbial, såsom *naturligtvis*, *givetvis* och

möjligtvis. SAOB gör analysen sammansättning medan Tiisala menar att det handlar om en avledning. Hon tänker sig att det självständiga substantivet *vis* först klitiseras och sedan uppfattas som ett suffix av språkbrukarna. På så sätt har det genomgått grammatikalisering (Tiisala 1990). I modern svenska är inte *-vis* någon produktiv ändelse för att bilda adverb till adjektiv men väl till ett antal substantiv, jfr *delvis*, *exempelvis*, *förslagsvis*. Tiisala (1990) visar att endast ett någorlunda viktigt adverb bildats med hjälp av adjektivisk förled och *vis* på 1900-talet, nämligen *sorgligtvis* som numera är föga brukligt.

Att *-vis* i stort sett inte använts för att bilda satsadverb av adjektiv sedan 1800-talet beror troligen på att det fanns flera konkurrerande suffix och att bildningen med *-vis* således blev överflödig. Ett sådant suffix var *-en* som förekommer i satsadverb som *möjligen*, *tydligen* m.fl. Vidare visar Malmgren (2001:36f) att partikeln *nog* kommit att användas som ett sorts suffix för att bilda satsadverb (*klokt nog*, *lustigt nog*). Att satsadverbet *nog* börjat användas som suffixliknande partikel är för övrigt också ett exempel på fortskridande grammatikalisering (Malmgren 2001:47).

4.1.1.2. *givetvis*

Det andra adverbet på *-vis* är bildat till neutrumformen *givet* av perfekt participformen *given* med betydelsen 'säker', 'avgjord', 'odisputabel', 'obestriddig', 'självklar'. Det ligger nära till hands att göra en liknande tolkning som vid *naturligtvis* ovan. Då skulle *givetvis* kunna ha bildats genom samma mönster, dvs. genom sammanskrivning av frasen *på (ett) givet vis*. Det finns dock inga belägg för en sådan analys, eftersom *-vis* en bit in på 1800-talet, när *givetvis* bildas, måste betraktas som ett suffix. Första belägget av *givetvis* i SAOB är från 1861 och det har knappast särskrivits alls utan bildats genom analogi med andra *-vis*-bildningar. Även om omanalys är upphov till de första *-vis*-bildningarna, visar detta prov på analogins viktiga roll vid grammatikalisering, jfr *självfallet* nedan. Upphovet till adverbet är då konstruktionen *det är givet/en given sak (att)*. Participformen *givet* har för övrigt senare genomgått grammatikalisering i sin användning som preposition (se Josephson 1985).

4.1.1.3. *självklart*

Det modala satsadverbet *självklart* har med största sannolikhet uppstått genom en begynnande grammatikalisering av adjektivet *självklar*. Att bilda adverb genom *t*-avledning av adjektiv är mycket vanligt. Resultatet blir i allmänhet grad-, tids-, eller (oftast) sättsadverb. I vissa fall kan vi tala om en kombination av ordbildning och en sorts svag grammatikalisering, jfr Malmgren (2001:8). När det gäller *självklart* och nedanstående *självfallet* rör det sig dock om ovanligare bildningar. Att genom *t*-avledning bilda just satsadverb är vanligtvis inte möjligt. Genom att dessa satsadverb tappat sitt nära samband med adjektivet och befinner sig längre åt höger längs den ovan beskrivna klinen, kan vi hävda att de grammatikaliserats i högre grad än de sättsadverb som är bildade på detta sätt (t.ex. *snabbt, omöjligt*).

Det rör sig ändå om en kort förflyttning som inte är helt enkel att beskriva. Neutrumformen av adjektivet har troligen används frekvent och kommit att basera sig mer och mer på talarattityd. I yttranden som *han gjorde det självklart* kan tvetydighet uppstå mellan analyserna sättsadverbial/satsadverbial. Antingen markerar *självklart* att *han gjorde det på ett självklart sätt* eller så markerar det att det ”borde vara känt” att *han gjorde det*. På så sätt kan utvecklingen till satsadverb ha gynnats. SAOB anger året 1893 som första beläggsår för satsadverbet *självklart* och citerar följande yttrande: *Kom med, herr Doktor, på ett hörn! / Här är ni självklart hedersgästen*. Att adjektivet lever kvar bredvid satsadverbet är exempel på divergens.

4.1.1.4. *självfallet*

Anmärkningsvärt nog finns inte satsadverbet *självfallet* representerat i SAOB. NEO anger året 1945 för första belägg. I den kvantitativa resultatdelen (4.2) visas att det förekom redan under 1920-talet. Liksom vid *självklart* är en *t*-avledning – av adjektivet *självfallen* – upphov till formen *självfallet*. Även här kan vi tala om divergens eftersom adjektivet i allra högsta grad lever kvar. Då *självfallet* är en betydligt senare bildning än *självklart*, kan man tänka sig att det är bildat genom analogi med *självklart*. Hopper & Traugott (1993:59) diskuterar hur grammatikalisering kan uppstå genom sådan mönsterbildning, (jfr 3.1). Liksom ovanstående *självklart* placeras *självfallet* gärna i fundamentet (jfr 4.2.4). I talspråklig stil gynnas också dessa båda självklarhetsadverbs ställning som ellipser, som emfatiska svar på frågor, jfr *Har denna eu-*

ropeiska trend betydelse för Västsverige? Ja, självfallet!. Liksom *självklart* har *självfallet* troligen uppkommit som ett mer expressivt alternativ för att uttrycka självklarhet.

4.1.1.5. *uppenbarligen*

En betydligt vanligare ändelse för att bilda satsadverb har länge varit ändelsen *-en*.¹⁴ De modala satsadverben *möjligen*, *egentligen*, *förmodligen* etc. är bevis på detta. *Uppenbarligen* förekom redan under fornsvensk tid genom formen *opinbarlika*. I det äldre materialet är det inte speciellt vanligt förekommande. Det visar upp ungefär samma frekvens som de modernare varianterna *självklart* och *självfallet*. *Möjligen* kan *uppenbarligen* som medlem i gruppen självklarhetsadverb även ifrågasättas något då det snarare uttrycker en stark förmodan i betydelsen 'av allt att döma'. Det uttrycker mer en logisk följd av något och signalerar inte direkt 'att något borde vara känt för åhöraren'.

4.1.1.6. *begripligtvis*

Ytterligare en bildning med *-vis* återfinns i gruppen självklarhetsadverb. Dock är det en av de senare bildningarna av detta slag och inte heller någon särskild långlivad sådan. Adverbet *begripligtvis* dog i stort sett ut under samma århundrade som det introducerades. SAOB anger året 1818 för första belägg. I resultatdelen återfinns ett enda belägg för *begripligtvis*. Redan i Dalins ordbok från mitten av 1800-talet är *begripligtvis* betecknat som utdött.

4.1.1.7. *såklart*

Satsadverbet *såklart* är ett av de yngre självklarhetsadverben och förekommer först och främst i talspråk. Det är i skrivande stund just infört i den elektroniska versionen av SAOB. Första belägget från 1928 är dock särskrivet: *Ska vi göra't i dag? sa Åke. – Så klart, sa Yngve*. NEO ger året 1944 som första belägg för sammanskrivning. Den utvecklingsprocess som lett fram till satsadverbet *såklart* är ett vackert exempel på grammatikalisering. Utgångsformen är troligen adjektivet *klar(t)* som

¹⁴ Suffixet *-en* är inte längre produktivt för att bilda satsadverb (Thorell 1981).

fungerat i frasen *det är klart att [...]*. Början till grammatikalisering ser vi när frasen förkortas och den framförställda partikeln *så* inträder: *så klart att han kommer*. Efterhand sammanskrivs partikeln och adjektivet.¹⁵ Sedan utelämnas både *det* och bisatsinledaren *att*: *såklart kommer han*. Malmgren diskuterar denna typ av bildning och visar att det vanligtvis inte räcker med *t*-avledning av adjektivet för att bilda satsadverb, jfr **han är klart hos en kompis*. Att i talspråk höra yttranden med utelämnat *så* (som svar på frågor) är dock inte ovanligt, jfr *klart vi ska!*, *klart ska vi det*. Detta kan möjligen vara ett tecken på en utveckling mot ett ensamt *klart* som satsadverb. Även med partikeln *så* kan *såklart* fungera i linje med den gamla verbfrasen, som en sorts bisatsinledare (*såklart han (inte) kommer*). Vi ser här ännu ett exempel på ihållighet, jfr diskussionen om *kanske* ovan.

4.1.1.8. *förstås*

Huvudordet i föreliggande uppsats har kanske den mest spännande utvecklingen bakom sig. Som senare kommer konstateras är frasen *det förstås* i betydelsen 'det förstår sig', 'det är klart'; 'tydligt, naturligtvis' frekvent, framför allt i det äldre romanmaterialet. I SAOB finns belegg för denna användning redan från 1731. Enligt SAOB härstammar frasen från tyskans *das versteht sich von sich selbst, det förstås av sig själv(t), det förstår sig av sig själv(t)*. Samma fras förekommer ofta i inskränkande betydelse, såsom ett förtydligande tillägg motsvarande ett uttryck inlett med *det vill säga, nämligen* o.d., jfr *Köpenhamn är en bland de ordentligaste städer, till sitt yttre förstås*. Denna bibetydelse av reservation lever i högsta grad bl.a. i konditionalsatser (*om du har tid förstås*).

Frasen *det förstås* lexikaliseras tidigt och redan då kan vi tala om en begynnande grammatikaliseringsprocess. Så småningom kan *det* utelämnas och *förstås* börjar då ensamt att användas som inskott i satsen. Likaså ser vi tidiga belegg utan några kommatecken omkring, först och främst i final position, och då börjar vi skönja utvecklingen mot dagens satsadverb. När *förstås* sedan börjar att stadga sig på den normala satsadverbialplatsen, kan man tänka sig att utvecklingen till adverb är helt genomförd. Att den gamla lexikaliserade frasen *det förstås* fortfarande är fullt bruklig gör dock att sambandet dem emellan inte är helt brutet. Uppkomsten av adverbet ur den lexikala frasen måste ses som ett fall av

¹⁵ Sammanskrivningen verkar dock etablera sig sent, jfr 4.2.4.

divergens. När *förstås* sedan förekommer i varianter som (*det*) *förstås*, *förstås*, *förståss* har vi konstaterat att vi kan tala om *skiktning* (jfr 3.1.1), och när varianten *förstås* (adv.) tar överhanden skulle vi kunna hävda att det rör sig om *specialisering*. Så länge de andra formerna lever kvar är dock begreppet *specialisering* mindre gångbart. Att adverbet behåller lexikala drag är bevis för fenomenet *ihållighet*.

Som redan beskrivits blir följderna av denna *ihållighet* att *förstås* ogärna fundamenteras (**Förstås gick jag dit*), jfr 3.1.1, samt att det – till skillnad från de övriga självklarhetsadverben – förekommer i utvidgad användning (*det förstås*). De första som uppfattat formen *förstås* som ett adverb har inte hört meningar med ett fundamenterat *förstås*, eftersom tidigare generationer gjort analysen med passivformen. På detta sätt har det uppfattats som ett adverb med vissa restriktioner beträffande placeringen i satsen (Malmgren 2001:32). I den kvantitativa resultatdelen kommer utvecklingsprocessen av *förstås* att följas och granskas närmare.

Ordböckernas behandling av förstås

De största ordböckerna har fört in *förstås* som adverb anmärkningsvärt sent. I SAOB (1927) förekommer det inte som eget ord med självklarhetsbetydelsen utan hittas under verbet *förstå* (4 e). Där förs som vi sett frasen *det förstås* fram i vardaglig användning med betydelsen 'det är klart'. SAOB ger tidiga belägg där *det* kan utelämnas, men dessa förekommer då snarast i betydelsen 'det vill säga'. Inte heller i Nusvensk ordbok (av Olof Östergren) från 1926 återfinns *förstås* som adverb. Där hittar vi frasen *det förstås* under *förstå* 13 c och under 13 d finns följande förklaring: F-s(s) nyttjat inskottsvis, snarast som adv. *Med litet välvillig hjälp av författaren, förståss* Alb. Engström. *Bilen hade han f-s knyckt. Han va f-ss en slyngel i grund och botten*. Inte ens Illustrerad svensk ordbok från 1956 har med *förstås* som eget ord. Där återfinns det under *förstå* 8 med följande förklaring: *f-stås* [-åss'] använt som adverb.: *naturligtvis, självfallet*.

I Svenska akademiens ordlista (SAOL) 1950 är *förstås* för första gången infört som eget ord. Pelle Holm, som var redaktör för denna upplaga av ordlistan, motiverar i Holm (1951) sin liberala inställning till talspråkliga och vardagliga uttryck i ordlistan. Detta banande väg för utvecklingen av *förstås* till ett adverb som kunde fungera även utanför talspråket. Det är först efter 1950 som *förstås* börjar etablera sig i sakprosa, jfr 4.2.4, 4.2.5. Intressant i sammanhanget är att Illustrerad svensk

ordbok (se ovan), som bygger på SAOL 1950, valt att inte betrakta *förstås* som ett adverb. Som kommer att framgå av fortsättningen kan *förstås* analyseras som ett adverb betydligt tidigare än så.

4.2. Kvantitativ del

I denna kvantitativa del följs självklarhetsadverbens utveckling i textmaterial från 1834 till 1987. Indelningen av det äldre romanmaterialet har gjorts utifrån författarnas födelseår, men även den ungefärliga tidsperiod, inom vilken de genomsökta verken faller, anges. Inom varje författargrupp visas belägg för gruppen NATURLIGTVIS och för gruppen FÖRSTÅS. De aktuella författarna specificeras med namn och födelseår under respektive rubrik. I gruppen FÖRSTÅS är huvudordet – för att få en överblick över utvecklingen verb > adverb – indelat i ett antal varianter (för denna indelning se 2.3). För att kunna följa självklarhetsadverbens fortsatta utveckling har jag även gått igenom de nyare korpusarna Bonniersromaner II (1980–81) och DN 87 i Språkbanken.

4.2.1. Grupp I: författare födda 1793–1807

Författargrupp I består av det lägsta antalet författare och bygger på en betydligt mindre textmassa än de övriga grupperna. Textmaterialet för denna grupp spänner över tidsperioden 1834–1860. De aktuella författarna är Carl Jonas Love Almqvist (Alm; född 1793), Fredrika Bremer (Brem; född 1801) och Emilie Flygare-Carlén (Flyg; född 1807). Trots att denna grupp representeras med ett förhållandevis litet antal verk bör resultaten visa en del av intresse. Almqvist, en av 1800-talets största svenska författare, representeras med fem verk, de övriga med två vardera. Resultaten för gruppen NATURLIGTVIS framgår av Tabell 1 och för gruppen FÖRSTÅS av Tabell 2.

TABELL 1. *Belägg för gruppen NATURLIGTVIS hos författargrupp I.*

	Alm	Brem	Flyg
naturligtvis	19	5	28
givetvis	0	0	0
självklart	0	0	0
självfallet	0	0	0
uppenbarligen	0	0	0
begripligtvis	0	0	0
såklart	0	0	0
så klart	0	0	0

Hos de äldre författarna återfinns enbart huvudordet *naturligtvis*. Det står nästan uteslutande på satsadverbialplatsen. Intressant är att Carlén visar upp den klart högsta frekvensen trots att bara två verk undersökts. Även om belägg för *så klart* lyser med sin frånvaro vid denna tid är följande yttrande intressant:

- (1) ”Jo, så förhåller sig den saken!” sade prosten och strök sig förnöjd om hakan. Den lyckliga utgången, vilken **så klart** stod att läsa på kamrerns mulna panna, hade strax återställt jämvikten i prostfars sinne, och nu tillade han artigt: [...] (Kamrer Lassman 1842.)

Det är möjligt att *så klart* i liknande kontexter senare har kommit att tolkas som satsadverb och så småningom sammanskrivits. Frasen *så klart* kan då genom en frekvent användning som sättsadverb ha oanalyserats till självklarhetsbetydelsen och blivit mer grammatikaliserad. Även vid *förstås* nedan visar Carlén upp flera intressanta belägg.

TABELL 2. *Belägg för gruppen FÖRSTÅS hos författargrupp I.*

	Alm	Brem	Flyg
,(det) förstås,	38	2	12
finalt	0	1	3
förstås	0	0	0
S-advb.plats	0	0	0
övriga (ellips)	1	0	3

I det äldre materialet dominerar inte helt oväntat konstruktionen *det förstås*. Dock ser vi redan här att *det* kan utelämnas och *förstås* står då ensamt, oftast som inskott i satsen. Det belägg som är kategoriserat som övrigt (2b) hos Almqvist är svårt att skilja från ett inskott, eftersom det visar upp sig som satsförkortning i följande dialog:

- (2) (a) Jaja. Nå, **det förstås**, att om herr grefven icke efterfrågar alltsammans, så rör det visst icke mig. Men jag har fått vanan att vara herr grefven till tjänst såsom en uppriktig man.
- (b) ”Emellertid är det nu så, att jag tror jag måste resa bort min väg, och det genast.” Vart då, i Guds namn? Att fria, **förstås**. (Tre Fruar i Småland.)

Följande parentetiska inskott hos Bremer är klart intressant:

- (3) Men du vet vad jag sagt: Träffar jag en gång en förmögen man – ty fattig vill jag icke bliva, om jag kan hjälpa det, allra minst som gift – hjälpsam och god (på förnuftigt vis, **förstås**!) som jag kan tycka om och som vill ha – mig och pappa med mig, så – svarar jag icke för vad som kan hända! (Hertha eller en själs historia.)

För en modern läsare känns detta belägg som ett klart satsadverb. Jag gör dock analysen i linje med SAOB, att detta parentetiska inskott är ett belägg av verbets passivform med den modifierande betydelsen *det vill säga* där *det* är utelämnat.

De mest intressanta exemplen i det äldre materialet hittar vi hos Flygare-Carlén och de allra flesta i verket *Kamrer Lassman* från 1842. Här ser vi åtminstone fyra-fem ”adverbnära” exempel. Först exemplifieras några passivbelägg genom konstruktionen *det förstås* och ett inskjutet *förstås*:

- (4) (a) Går du dit i afton på förlovningskalaset? **Det förstås**, det kunde stöta dem annars. Jag skall ursäkta mamma på bästa sätt och säga att mamma förkylt sig.
- (b) Kom ej fram med sådant! Bildningen är den kraft, som jämnar alla förhållanden. Visserligen, **förstås**, men ett ädelt namn är ändå ...

Följande fyra exempel kan tolkas i betydelsen *det vill säga* – åtminstone ex. (a), (c) och (d) – men kan knappast klassas som helt tydliga passivformer:

- (5) (a) Du gör lanet (sic) i eget namn men **förstås** genom min rekommendation och min borgen.
- (b) Iföljd av dessa förmildrade tänkesätt besvarade hon, först mycket stelt **förstås**, men efter hand med hela sitt forna välvilliga behag, hälsningarna från gatan.

(c) ”Jo, så förhåller det sig verkligen. Men för att komma själva huvudsaken närmare, frågar jag öppet och utan omvägar om fru Ternström, som är så ung och hygglig och älskvärd, skulle vilja mottaga en aktningsvärd mans anbud och följa mig till Stockholm, **förstås** som min hustru?”

(d) ”Varken han eller någon annan skall bli mottagen!” sade Lisa med ett slags hjältemodig uppoffring. ”Jag lever bara för mina plikter, när **förstås** de fordra det.”

Placeringen av *förstås* i ovanstående satser i förening med avsaknad av interpunktion gör att tolkningen satsadverb ligger nära till hands. Kan vi alltså redan 1842 börja prata om självklarhetsadverbet *förstås*? Riktigt så enkelt är det kanske inte. Konstruktionen (*det*) *förstås* är representerad vid tolv tillfällen hos Flygare-Carlén och exemplen (a)–(d) ovan kan med viss tveksamhet för (b) tolkas i den modifierande betydelsen *det vill säga*. SAOB visar mycket tidiga belegg för frasen *förstås* i denna betydelse. Dessutom måste hänsyn tas till att *förstås* inte placerar sig på satsadverbialplatsen, samt att alla exempel utom (b) är klar dialog.

En försiktig tolkning blir ändå att denna strömstadsbördiga författarinna – med möjlig påverkan av bohuslänsdialekt – är bland de första att visa upp en ”adverbnära” användning av formen *förstås*.

4.2.2. Grupp II: författare födda 1828–1869

Den andra gruppen består av följande sex författare: Viktor Rydberg (Ryd; född 1828), August Strindberg (Stri; född 1849), Victoria Benedictsson (Ben; född 1850), Selma Lagerlöf (Lag; född 1858), Verner von Heidenstam (Hei; född 1859) och Hjalmar Söderberg (Söd; född 1869). De representeras av textmaterial som spänner över den ungefärliga tidsperioden 1860–1910. Strindberg representeras av klart flest verk (39), följd av Lagerlöf (13). Siffrorna för de övriga författarna ligger mellan 3 och 7 verk. Självklarhetsadverbens förekomst hos författargrupp II framgår av Tabell 3 och 4.

TABELL 3. *Belägg för gruppen NATURLIGTVIS hos författargrupp II.*

	Ryd	Stri	Ben	Lag	Hei	Söd
naturligtvis	9	465	99	126	2	231
givetvis	0	0	0	0	0	3
självklart	0	1	0	0	0	9
självfallet	0	0	0	0	0	0
uppenbarligen	2	2	1	0	0	0
begripligtvis	0	0	0	0	0	0
såklart	0	0	0	0	0	0
så klart	0	0	0	0	0	0

Att Strindbergmaterialet visar upp en hög frekvens av *naturligtvis* är inte på något sätt anmärkningsvärt, eftersom Strindberg är representerad med det i särklass största antalet verk. *Naturligtvis* placeras oftast på satsadverbialplatsen men även relativt ofta i fundamentet, i synnerhet hos Benedictsson. Den mest iögonfallande upptäckten här är dock det tidiga belägget för *självklart* hos Strindberg:

- (6) Den starka mannen med sitt stora huvud och sina breda skuldror kunde aldrig uppväcka medlidande eller intresse. En pyssling kunde ju **självklart** ingen sympati hysa för jätten, och då många pysslingar förenade sig, så blev jätten snart en fallen storhet. (Vivisektioner 1887.)

Ovanstående utdrag är från *Vivisektioner*, de psykologiska skisser och berättelser som Strindberg skrev 1887. Av detta följer att SAOB:s uppgift om första belägg för *självklart* som adverb (1893) modifieras något. Strindberg, Benedictsson och Rydberg visar i övrigt upp ett fåtal belägg för *uppenbarligen*, men annars inget som närmare bör diskuteras.

Lagerlöf och Söderberg använder sig ofta av *naturligtvis*. Intressant här är den höga frekvensen hos Söderberg. *Naturligtvis* är nästan dubbelt så frekvent som hos Lagerlöf trots att hon representeras av långt fler verk. Även de första beläggen för *givetvis* och flera belägg för *självklart* förekommer hos Söderberg. Den höga frekvensen för *naturligtvis* hos Söderberg beror troligtvis på att nära hälften hittas i en resonerande essäsamling, den postuma *Sista boken*, som består av artiklar från hans senare år där han bl.a. angriper nazismen. I denna bok återfinns även samtliga belägg för *självklart*. De tre beläggen för *givetvis* hittar vi i tankeboken *Hjärtats oro* (intressant är att det tar så lång tid för *givetvis* att etablera sig).

- (7) (a) Omröstningen blir **givetvis** på samma gång en ledning vid bedömandet av frågan till vilka orter de nykristna och okristna skolorna huvudsakligen böra förläggas. (Hjärtats oro 1909)
- (b) Och för övrigt är den av författaren antagna situationen **självklart** blott en möjlighet bland många. (Sista boken 1942)

Tabell 4. *Belägg för gruppen FÖRSTÅS hos författargrupp II.*

	Ryd	Stri	Ben	Lag	Hei	Söd
,(det) förstås,	1	40	2	2	0	2
finalt	0	101	4	22	0	1
förståss	0	10	0	0	0	0
S-advb.plats	0	3	0	60	1	17
övriga (ellips)	1	34	3	3	0	1

Strindbergsmaterialet visar upp en hög frekvens även för *förstås*. Det har dock vållat vissa problem vid kategoriseringen, eftersom Strindberg tycks använda *förstås* på alla möjliga tänkbara sätt. Han använder bl.a. varianten *förståss* (se nedan). Vi skulle kunna se detta som en typ av *skiktning* (jfr 3.1.1) av olika *förstås*-former, under förutsättning att den vidare tolkningen av *form* tillåts. Det är dock tveksamt om alla former har samma funktion, (jfr 11d nedan). De allra flesta beläggen står finalt eller ingår som längre inskott i satsen. I dessa positioner tycks de gradvis ersätta *naturligtvis*. Följande typ där *förstås* står som ellips – som svar på frågor – är också mycket frekvent i Strindbergsmaterialet:

- (8) (a) Vad är den vanliga kvinnohistorien för en, om jag får lov att fråga? sade Agnes. Otrohet och falskhet, **förstås!**
- (b) Vad vill Horn tillskriva alla dessa konungens och landets olyckor? Enväldet, **förstås!** Enväldet är icke så dåligt! bara det kommer i rätta händer! (Karl XII; Engelbrekt 1901.)

Dessa räknas alltså som ”övriga belägg”. En annan vanlig konstruktion är *förstås* i final position utan kommatecken framför:

- (9) Han erinrade nu en scen från första giftastiden. Det fanns en husvän som han och Jenny älskade tillsammans i all oskuld **förstås**. (Svarta fanor 1904.)

Vi ser fortfarande en hel del belägg för frasen *det förstås*, vilket visar att den fortfarande står stark:

- (10) Han satt ju inte bort skutan ... Nej, **det förstås**, men olyckan är ingen rekommendation ... (Midsommar; Kaspers fet-tisdag 1901.)

Exempel 11 (a) och (b) visar prov på en typ av ”utvidgade” inskott som tycks vara specifika för Strindberg. I materialet återfinns 28 belägg av denna typ. Exempel (c) och (d) visar två av tio intressanta belägg för den ortografiska varianten *förståss*. De flesta av dessa hittar vi i det folkliga verket *Hemsöborna*.

- (11) (a) Ja! Baron är nämligen, i en tidning **förstås**, anklagad för att ha gjort ett bondförsök att i Holmbergska Bokhandeln vilja utprångla falskt mynt! (Kristina; Gustav III 1904.)

(b) Ja, den kallas ”lilla helvetet”, och här har Kurt byggt sig ett paradiset, utan Eva **förstås**, för när hon kom, var det slut med paradiset! (Dödsdansen 1901.)

(c) Si Carlsson, det är så att vi ska båda till slåttan i nästa vecka, och därför ville jag tala vid honom först **förståss!** CARLSSON tankspridd lyss efter musiken. Jaha, jaja, ja, slåttan i nästa vecka! (Hemsöborna 1887.)

(d) Nå vem har Carlsson tänkt sig då, i fall **förståss!** att han skulle gifta sig? Tänkt och tänkt! Man tänker hit och man tänker dit; jag har inte tänkt något alls jag, men den som tänkt något, han tale, jag tiger jag som en mur, för jag vet inte! (Hemsöborna 1887.)

Varianten *förståss* kan tyckas vara ett säkert tecken på att vi har att göra med ett adverb. Men med tanke på Strindbergs minimala användning av *förstås* på satsadverbialplatsen och att varianten med två *s* nästan uteslutande visar upp sig i det folkliga verket *Hemsöborna* är det dock en osäker analys. Den förekommer heller inte på satsadverbialplatsen utan står uteslutande finalt. Dessutom är ”självklarhetsbetydelsen” på intet sätt uppenbar. Exempel (d) kan snarast tolkas i betydelsen *det vill säga*. Varianten *förståss* är åtminstone ett tydligt bevis på en uttalsförändring, vilket stöder adverbanalysen.

Hos Victoria Benedictsson återfinns *förstås* vid tre tillfällen i vad som tycks vara fundamentet.

- (12) (a) – Men till bröllopet måste de naturligtvis bjudas? – **Förstås**. De komma nog också. (Fru Marianne 1887.)

(b) När vår Herre givit en barn, kan man väl inte vräka ut dem på gatan heller! – **Förstås**. Men alla som fått barn kunna inte låta dem gå läsvägen. (Fru Marianne 1887.)

Dessa exempel kan ändå inte ses som ett undantag från regeln att *förstås* inte kan fundamenteras. De står avskilda som egna grafiska meningar, som ellipser, och måste anses som passivformer med utelämnat *det*. Hos Rydberg finns ett exempel av liknande slag där *förstås* åtföljs av en *att*-sats. Även i detta fall ligger en passivanalys närmast till hands.

- (13) Vi böra dock gå varsamt till väga, sade fru Margareta, och försöka litet i sänder. Annars är jag rädd, att far tager skada på något sätt. **Förstås**, att vi gå varsamt till väga. Det avgörande slaget skall uppskjutas [...]. (Vapensmeden 1891.)

Belägget hos Rydberg är om möjligt än intressantare. Att *förstås* står ensamt som en sorts subjektlös överordnad fras med efterföljande *att*-sats tyder på att passivformen börjat grammatikaliserats, dvs. börjat sin ”vandring” mot satsadverbet. Andréasson (2001) visar att ett *kanske* med satsgenskaper uppstått på liknande sätt ur verbfrasen *det kan ske*. Denna konstruktion har dock hållit sig vid liv och förekommer än idag, jfr *Kanske (att) Olle har läst boken* (Andréasson 2001:46).

Senare under denna tidsperiod etablerar sig *förstås* på satsadverbialplatsen. Konstruktionen *det förstås* och *förstås* som inskott är sällsynta hos Heidenstam, Lagerlöf och Söderberg. Hela 60 belägg hos Lagerlöf och 17 hos Söderberg visar *förstås* på satsadverbialplatsen:

- (14) (a) Hon vill **förstås** hellre hjälpa dig än Märten gåskarl. Det är besynnerligt, Bataki, att du alltid ska vara i stånd att göra mig ledsen och orolig, sade pojken. (Lag: Nils Holgersson 1906.)
- (b) Men Fries kunde **förstås** inte låta bli att komma stickande med en av sina vanliga dåliga kvickheter – du vet, det där om ”folkloristisk föreställning” – och då blev Landquist så arg att han kastade av sig prästrocken och ville flyga på Fries! (Söd: Hjärtats oro 1909.)

Lagerlöfs användning av *förstås* når sin höjdpunkt i verken *Nils Holgersson underbara resa* och *Kejsaren av Portugallien*. Hela 33 belägg för *förstås* finns i boken om *Nils Holgersson*, vilket är över en tredjedel av samtliga *förstås*-belägg hos Lagerlöf. Detta är naturligtvis en intressant iakttagelse, då hon representeras av 14 verk. Även om dessa belägg hos Lagerlöf är en följd av hennes folkliga, talspråkliga stil är detta möjligen ett bra bevis för att *förstås* började stabiliseras som adverb vid den här tiden. Att boken om Nils Holgersson dessutom lästes av i stort sett alla barn kan ha främjat etableringen av *förstås* som satsadverb.

Att Söderberg visar upp en hög frekvens av *förstås* på satsadverbialplatsen är kanske inte så konstigt, eftersom de flesta av dessa hittas i *Sista boken* (1942), då *förstås* måste klassas som klart adverb.¹⁶ Det enda belägg vi hittar hos Heidenstam är också intressant. Det är ett av de tidigaste beläggen (1897) för *förstås* på satsadverbialplatsen:

- (15) Ja, gå vill jag inte, men jag kunde ju få Elias med mig och bruna långvagnen. Det skulle du ju **förstås** alltid få, men du har inte något buldantält med stänger och kroppås och pinnar och vad det nu allt skall vara. (Karolinerna 1897.)

4.2.3. Grupp III: författare födda 1882–1900

Även författargrupp III representeras av sex författare. De aktuella författarna är Martin Koch (Koch; född 1882), Ludvig Nordström (Nord, född 1882), Hjalmar Bergman (Berg; född 1883), Dan Andersson (And, född 1888), Agnes von Krusenstjerna (Krus; född 1894) och Karin Boye (Boye; född 1900). De representerar ett textmaterial som spänner över den ungefärliga tidsperioden 1910–1940. Hos dessa författare kan vi fastställa en något mer varierad användning av självklarhetsadverben. Tabell 5 visar resultaten för gruppen NATURLIGTVIS.

TABELL 5. *Belägg för gruppen NATURLIGTVIS hos författargrupp III.*

	Koch	Nord	Berg	And	Krus	Boye
naturligtvis	67	32	217	4	51	33
givetvis	3	0	13	0	4	0
självklart	15	0	2	0	0	4
självfallet	0	0	1	0	1	1
uppenbarligen	5	0	2	0	2	0
begripligtvis	1	0	0	0	0	0
såklart	0	0	0	0	0	0
så klart	0	0	0	0	0	0

Bergman är den i författargrupp III som visar upp klart högst frekvens för *naturligtvis*. Han representeras också av flest verk (9). I hans sista bok, *Clownen Jac* (1930), hittar vi av någon anledning högst frekvens av både *givetvis* (7) och *naturligtvis* (77). Bergman utnyttjar fem av adver-

¹⁶ Trots ordböckernas analys kan knappast existensen av självklarhetsadverbet *förstås* ifrågasättas vid denna tid; jfr kap. 6 nedan.

ben i gruppen *naturligtvis*. Även det enda belägget av *självfallet* återfinns i *Clownen Jac*:

- (16) Och när du vänt tillbaka, sporde Längsäll, kommer du då att åter uppsöka honom? Naturligtvis! **Självfallet!** utbrast Benbe ivrigt.
(Clownen Jac 1930.)

Belägget för *självfallet* är alltså från 1930, vilket – liksom vid *självklart* – modifierar NEO:s uppgift för första belägg. Deras uppgift om första belägg är 15 år yngre, dvs. från 1945. *Självfallet* står här som direkt upprensning av *naturligtvis*, som ett elliptiskt svar. Som redan sagts tycks det ofta stå i fundamentet, eller som ellips likt ovan.

Även Martin Koch använder sig frekvent av självklarhetsadverben. Han är den författare som visar upp den högsta frekvensen för både *självklart* och *uppenbarligen*. Dessa, liksom de flesta beläggen för *naturligtvis*, samt det enda funna belägget för *begripligtvis* återfinns i verket *Guds vackra värld*:

- (17) (a) Det var farligt att göra vissa saker med sin kropp, alltså var det rätt att låta bli sådant. Men att låta bli var inte endast svårt för honom, det var helt enkelt och **självklart** omöjligt. (Guds vackra värld I 1916.)
- (b) Han kan ju inte hela sitt liv sitta här i fängelset och snacka prästen efter munnen. Han måste **begripligtvis** snart ut igen och handla efter sitt eget förstånd. (Guds vackra värld I 1916.)

Exempel (a) är snarast ett gränsfall mellan satsadverb och sättsadverb. Koch använder sig ofta av sättsadverbet *självklart*, och i liknande kontexter som den ovan kan tveksamhet uppstå. Denna typ av användning kan ha gynnat uppkomsten av satsadverbet. Det enda belagda exemplet på *begripligtvis* visar alltså upp sig så sent som 1916, förhållandevis långt efter att det är betecknat som utdött. Det måste således klassas som klart ålderdomligt vid denna tid.

Även Krusenstjerna och Boye använder i viss mån de nya självklarhetsadverben:

- (18) (a) Jag var kanske just då en ganska otillgänglig varelse. Jag hörde **självfallet** hemma i en viss miljö, och jag hade ännu ej sett mig omkring tillräckligt för att ha fått lust eller mod att välja någon annan. (Krus: Tonys läroår 1924.)

Krusenstjerna visar upp det allra äldsta belägget för självklarhetsadverbet *självfallet*. Även om det ligger nära en sättsadverbtolkning 'hörde på

ett självfallet sätt hemma', väljer jag att tolka det som ett satsadverb. Det är då ett belägg som är hela 21 år äldre än NEO:s första belägg.

(18) (b) Den magre lille herrn hade under hela tiden lett försynt och te-
gat inför de bägge damernas ordrika svada, liksom gömmande sig
bakom den tredje damen, **uppenbarligen** hans fru, en liten tjock
rulta [...]. (Krus: Av samma blod 1935.)

(c) Då den utsatta tiden närmade sig, steg en man i polisuniform
in och anmälde polischefen Karrek själv. Så stort var alltså hans
intresse! **Självfallet** var det en heder för hela institutionen men i
all synnerhet för mig, att en så mäktig man infann sig till mitt ex-
periment. (Boye: Kallocain 1940.)

Exempel 18 (b) visar ett av få belägg för *uppenbarligen* som hittats i korpusarna. Det visar också att *uppenbarligen* i detta fall är mer synonymt med trolighetsadverb som *sannolikt* och *tydligen* än med självklarhetsadverben. I 18 (c) står *självfallet* i fundamentet, vilket är en vanlig placering för både detta adverb och *självklart*. Belägget hittas hos Boye och även det är ett tidigare belägg än NEO:s uppgift om första belägg.

TABELL 6. *Belägg för FÖRSTÅS hos författargrupp III.*

	Koch	Nord	Berg	And	Krus	Boye
,(det) förstås,	40	2	10	2	2	0
finalt	40	2	12	8	4	4
förståss	0	0	0	0	1	0
S-advb.plats	8	2	9	8	21	3
övriga (ellips)	8	6	11	1	6	2

Hos författargrupp III är det Koch som flitigast använder *förstås*. Han visar upp den klart högsta frekvensen. De flesta av beläggen återfinns i romanerna *Guds vackra värld* och *Arbetare*. Dessa präglas till stor del av talspråksnära stil, vilket gör att den höga frekvensen av *förstås* är naturlig. Placeringen varierar mellan de olika kategorierna, men de flesta belägg står finalt eller som inskott. Det är dock svårt att göra någon skillnad mellan dessa:

(19) (a) – Ja, de ä nog de. – Å Hilda som har fått ett barn under tiden?
Me en flottist, säger dom! Å han har gett sej i väg, **förstås**. (Arbe-
tare 1912.)

(b) Det var bara så att arbetarna vägrade komma till honom. Där-
med var han stängd. Han fick ju folk, **förstås**, men de kunde inte
kallas arbetare, precis, de var odugliga till allting. (Arbetare 1912)

(c) Ty att stå fadder var detsamma som att ljuga inför Guds ansikte. Olovsson slingrade sig fri, **förstås**, han kunde bara sättas fast för lönnkrögeriet, det var en småsak, nästan som segrare återvände han till Hobo! (Guds vackra värld I 1916.)

Merparten av beläggen är av samma typ som (b) och (c), dvs. det är fråga om inskott mellan satser, vilka snarast bör slås ihop med finala belägg som (a). Vi ser även några belägg för frasen *det förstås*, en del finala belägg utan kommatecken framför, samt några få utvidgade inskott, placerade medialt (se 20 a) och ellipser (övriga se 20 b):

(20) (a) Och det är bara agitationsdravel, när de svenska arbetsgivarna utmålas som en samling busar och skurkar. De kan så vara, fast de ser illa ut underifrån! Men man får väl hoppas att di ska va bättre. Di ä väl mest att likna ve en massa människor, som iblann har sånt för sej – i bästa mening **förstås** – som inte ser bättre ut än busaktigheter å skurkstreck. (Guds vackra värld II 1916.)

(b) På Arbetargatan finns egentligen inga människor om dagarna. Jo, käringar **förstås**, och ungar. Sådant växer här som svamp i våta skogen. (Arbetare 1912.)

Hos Bergman hittas hela 26 av 42 belägg för *förstås* i hans tidiga humoristiska verk *Hans nåds testamente* (1910), som också blev hans genombrottsroman. Möjligen är detta ytterligare ett tecken på att adverbet *förstås* började stabiliseras någon gång runt 1900, vilket förde med sig en frekvent användning (jfr bl.a. Lagerlöf). Intressant är också att sju av nio belägg för *förstås* på satsadverbialplatsen hos Bergman (21 a) återfinns i detta verk. Bergman visar upp tio belägg för frasen *det förstås*, vilket betyder av vi inte ser några inskott i satsen. Tolv belägg står finalt och övriga är främst ett antal ellipser (21 b). Vid ett fåtal tillfällen står *förstås* avskilt som egen mening (21 c):

(21) (a) Jo, något! Vore jag i Jacobs kläder så skulle jag respekt till sägandes inte låta grannens gris sätta trynet i min ho. Men den där galne Siedel drar **förstås** ikring med honom och plottrar på änderna. (Hans nåds testamente 1910.)

(b) För resten – för resten säger de, att ni bada tillsammans. Vem har sagt det? Tant Lovisa **förstås**? Ja, aldrig har jag hört på maken! Ska det nu vara någonting att bråka om? Det ha vi ju alltid gjort. (Hans nåds testamente 1910.)

(c) Vad är det folk säger, som är sant? Att häradshövdingen kastat Johan på dörren. Vilken Johan? frågade herr Markurell. Din Johan.

Det skulle vara för fruns skull. **Förstås**. Perukmakaren iakttog, att herr Markurells ögon snurrade häftigt runt under ögonlocken. (Markurells i Wadköping 1919.)

De övriga författarna i denna grupp visar inte något direkt anmärkningsvärt beträffande användningen av *förstås*. Några få belägg för frasen *det förstås* finns hos Andersson och Nordström. Krusenstjerna visar två utvidgade inskott i satsen (22 a) och ett antal ellipser (22 b).

- (22) (a) I den där tvungna överksamheten hade han funnit mycken hugnad i att uppträda, helst på herrgårdar och slott **förstås**, som ett slags finare konventikelpredikant. (Porten vid Johannes 1933.)
(b) Doktorn var ju bror till judiska frun på Ekereds säteri, där han varit och tittat på mönsterjordbruket en gång i tiden. Mörka och konstiga allihop. Artiga **förstås**, men i alla fall. (Porten vid Johannes 1933.)

Hos de övriga författarna växlar beläggen mellan final placering, placering på satsadverbialplatsen och ellipser. Nedan visas ett tidigt exempel hos Nordström (23 a). Där står *förstås* finalt utan kommatecken framför med efterföljande utropstecken. Ett sådant belägg bör stödja hypotesen att det vid denna tid uppfattas som adverb, jfr kap. 5. Även hos Boye överväger de finala exemplen något. Att *förstås* ofta placeras just finalt måste antas vara en följd av den ursprungliga verbfrasens varierande position i satsen, samt att det inte kan stå i fundamentet. Synonymer som *självklart* och *självfallet* konkurrerar heller inte med *förstås* i denna ställning, utan står nästan uteslutande i fundamentet eller på satsadverbialplatsen. Byter vi ut *förstås* i 23 b blir meningen något krystad (jfr *Ni hade licenser självklart/självfallet?*).

- (23) (a) Ja, bror har blifvit en karl på de sista tio åren. Det sitter här **förstås!** sade Sammel Edin och pekade på hufvut. (Nord: Herrar 1910.)
(b) Många där? Femton tjugu. Då blir det inte så svårt att kontrollera var det var, vände sig Karrek till Rissen och mig. Portvakten bör veta om det. Och han fortsatte förhöret. Ni hade licenser **förstås?** Var det under falskt namn? (Boye: Kallocain 1940.)

För att kunna jämföra resultaten från det äldre romanmaterialet vänder vi oss nu till två betydligt nyare korpusar.

4.2.4. *Bonniersromaner II och DN 87*

Dessa båda yngre korpusar består av cirka 4 miljoner ord vardera. Bonniersromaner II innehåller svenska romaner från 1980–81 av över femtio författare, bl.a. Sven Delblanc, Per-Anders Fogelström, Kerstin Thorvall och Anna Wahlgren. Korpusen DN 87 består av artiklar från Dagens Nyheter 1987. Vid denna tid används de flesta av självklarhetsadverben någorlunda frekvent. Resultaten framgår av tabell 7 och 8.

TABELL 7. *Belägg för gruppen NATURLIGTVIS i Bonniersromaner II och DN 87.*

	Bonniersromaner II	DN 87
naturligtvis	929	618
givetvis	248	297
självklart	91	123
självfallet	95	106
uppenbarligen	96	172
begripligtvis	0	0
såklart	1	1
så klart	22	12

Som väntat dominerar huvudordet *naturligtvis* i sin grupp. Det gäller både för Bonniersromaner II och DN 87. Det står oftast på satsadverbialplatsen, men placeras också ofta i fundamentet (speciellt i Bonniersromaner). Användningen som ensam ellips, som svar på frågor, är också ganska vanlig. Även om *naturligtvis* är det ledande adverbet ser vi nu en betydligt mer varierande användning av självklarhetsadverben än i de äldre korpusarna.

Ett adverb som på allvar etablerat sig är *givetvis*. Det visar upp en relativ hög frekvens i de båda korpusarna och följer oftast placeringsmönstret för *naturligtvis*. I övrigt ser vi ungefär samma frekvens för *självklart*, *självfallet* och *uppenbarligen*. Som redan konstaterats står *självklart* och *självfallet* ofta i fundamentet. I Bonniersromaner II är 24% av beläggen för *självklart* och 30% av beläggen för *självfallet* placerade i fundamentet. I DN 87 är siffrorna 47% respektive 23%. Där står alltså nära hälften av beläggen för *självklart* i fundamentet. För att få en överblick kan vi jämföra med *givetvis*. Siffrorna för *givetvis* är 15% respektive 16%. I det mer talspråksinriktade romanmaterialet gynnas också *självklart* och *självfallet* som ensamstående fraser, som elliptiska svar på frågor (knappt 10% av beläggen).

Intressant är också att *självklart*, *självfallet* och *givetvis* i stort sett visar nollfrekvens i final position. Denna position domineras stort av *för-*

stås, jfr nedan. Nu ser vi också de första beläggen för det talspråkliga *såklart*, som dock nästan uteslutande står särskrivet. Det utdöda *begrip-ligtvis* är som väntat inte belagt i de yngre korpusarna. Exempel 24 visar två belägg för *såklart*.

(24) (a) Det är ett lindrigt och rimligt pris de här kvinnorna betalar för att vi ska få veta mer om kvinnor och alkohol, anser Fredrik Spak. MÄNNISKAN är en andlig varelse, **såklart**. Men utan materien hade hon stått sig slätt. (DN 87.)

(b) Fröken blir arg och skäller på honom ... Och vad gör du då? Jag försvarar honom **så klart!** Då är du kanske kär i honom! (Bonniersromaner II.)

Då *förstås* är etablerat som satsadverb i de yngsta korpusarna görs här ingen indelning i de olika varianterna. Dock visas antalet belägg för den ortografiska varianten *förståss* i tabell 8.

TABELL 8 *Belägg för förstås i Bonniersromaner II och DN 87.*

	Bonniersromaner II	DN 87
förstås	902	662
förståss	2	1

Frekvensfördelningen av *förstås* är snarlik med den som gällde för *naturligtvis*. Som ett utslag av *ihållighet* (jfr ovan) har vi kunnat fastställa både en utvidgad och en blockerad användning av *förstås* (jfr 3.2.). I dessa korpusar är dock den utvidgade användningen mycket sällsynt (*det förstås*). Trots att användningen av *förstås* blockeras i fundamentet ser vi alltså en lika hög frekvens som för *naturligtvis*. Det förekommer oftast på satsadverbialplatsen,¹⁷ men är liksom i de äldre korpusarna frekvent även i final position eller som ellips (25 a). Det förefaller också vara vanligare än de övriga adverbena i position som medialt inskott av varierande slag (25 b).

(25) (a) Så lång tid det tog! Grinden ut mot vägen var stängd också. Sen körde han mycket fort. – Du vet...? frågade jag. Han nickade. – Ja. Och jag är rädd. – Rädd? – Om morfar **förstås**. Att... att det har hänt honom något. (Bonniersromaner II)

¹⁷ I DN 87 är satsadverbialplatsen den klart dominerade ställningen för *förstås*. I Bonniersromaner II gynnas dock ställningen som ellips, som en följd av mycket dialog.

(b) Han skyndar sig dock tillägga att om det inträffar skall den bristen repareras i slutet av Aktuellt eller omedelbart efter det. [Canada Cup **förstås**] Sportblocket på lördagarna i Rikskanalen kan sägas vara ett utökat Tipsextra, som ju sköts från Göteborg (DN 87)

Exempel (26) visar – liksom frasen *det förstås* – prov på fenomenet ihållighet. Här rör det sig om *förstås* som subjektlös fras med efterföljande *att*-sats. Den förekommer vid några tillfällen hos Elsi Rydsjö (född 1920):

- (26) **Förstås** att en del fanns kvar från den stora handeln, en del som man kunde förundra sig över att det inte gått åt. (Rydsjö: När morgonvinden blåser 1980)

Den höga frekvensen av *förstås* kan dock gynnas av att det kan förekomma med bibetydelse av reservation:

- (27) Jag kan inte förstå att det skulle göra nåt om du får veta att vi inte fått fram nånting alls. Inga fingeravtryck på kuvertet eller något av pappersarken. Utom Överbergs egna **förstås**. (Bonniersromaner II)

Ändå tyder frekvensen av *förstås* på att det tagit upp kampen med *naturligtvis* som det ledande självklarhetsadverbet.

4.2.5. Andra korpusar

I elfte timmen av uppsatsarbetet kunde jag utnyttja en helt ny korpus, upprättad inom ORDAT-projektet. Den bygger i huvudsak på Svenska dagbladets årsbok för åren 1923–1945 och består av cirka 1,5 miljoner ord. Vid en snabb genomsökning visade den sig vara väldigt intressant. Det mest iögonfallande är att vi inte finner några belägg för *förstås* som satsadverb. Det är med allra största säkerhet en följd av att det inte återfinns i någon ordbok före 1950. Det tyder på att *förstås* under denna period var begränsat till vardaglig användning, dvs. till talspråklig stil. I korpusen återfinns också ett belägg på *självfallet* från 1923. Det modifierar uppgiften om första belägg ytterligare, eftersom detta belägg är ett år äldre än det vi såg hos Krusenstjerna (1924).

En annan intressant iakttagelse är att frekvensen för *givetvis* är betydligt högre än frekvensen för *naturligtvis*. Vi hittar 129 belägg för *naturligtvis* och hela 191 för *givetvis*. Dessa siffror kommer något oväntat med tanke på undersökningens tidigare resultat. Anledningen till detta

bör vara att språket i denna korpus är av mer formell karaktär, vilket gynnar *givetvis* som har en något högre stilnivå.

Till sist kan vi vända oss till korpusen Press 65, som återfinns i Språkbanken. Malmgren (2001) har undersökt frekvensen av självklarhetsadverben i denna korpus. Högst frekvens visar *naturligtvis* (393), följt av *givetvis* (186). Här återfinns *förstås* på tredje plats genom 114 belägg. Det visar att *förstås* i mitten av 60-talet etablerat sig även i sakprosa, vilket till stor del måste antas vara ett resultat av att ordet togs upp i SAOL 1950.

5. Sammanfattande diskussion

Undersökningen har styrkt hypotesen om att användningen av självklarhetsadverb har blivit mycket mer varierad under den aktuella perioden. Hos författargrupp I används nästan bara *naturligtvis*. I vardagligt bruk får det dock tidigt konkurrens av frasen *det förstås*. Det ser vi hos Almqvist och Flygare-Carlén. I Flygare-Carléns *Kamrer Lassman* från 1842 visas prov på att *förstås* redan då kan användas som ensam fras, men då främst i betydelsen 'det vill säga'. Ett fåtal belägg från samma verk ser – åtminstone för en nuvarande läsare – ut som klara belägg för satsadverbet, men med tanke på hur det analyseras i ordböckerna ännu 100 år senare, bör man vara försiktig med en sådan analys. Jag har även antytt att beläggen hos Flygare-Carlén kan vara en följd av dialektal influens. Även om adverbanalysen inte kan göras så tidigt, kan det fastställas att *förstås* nu påbörjat sin väg från innehållsord till förmod. Processen har beskrivits som grammatikalisering, vilken kan antas börja redan vid etableringen av den fasta frasen *det förstås*. När *det* sedan faller bort fortskrider grammatikaliseringsprocessen. Den frekventa användningen av *det förstås* och *förstås* som verbalt inskott gynnar sedan den fortsatta utvecklingen mot satsadverbet.

Exakt när *förstås* börjar att uppfattas som adverb är en knepig fråga. Hos författargrupp II med Strindberg och Lagerlöf i spetsen ökar användningen av *förstås* drastiskt. Strindberg använder *förstås* i alla möjliga tänkbara positioner. Han visar belägg för frasen *det förstås*, diverse inskott, ett stort antal finala belägg samt ellipser. Om de senare kategorierna skall uppfattas som adverb eller verbfras kan dock inte avgöras här. För en modern läsare är det lätt att göra analysen adverb, men även här måste vi vara försiktiga. De tre belägg hos Strindberg, där *förstås* står på satsadverbialplatsen tillsammans med tio belägg för varianten *förståss*, är dock ett tydligare tecken på att *förstås* uppfattas som adverb. Då merparten av dessa hittas i *Hemsöborna* (1887), skulle man kunna hävda att adverbet uppkom redan före 1890-talet. Det hade ändå varit mer tillfredställande att finna fler belägg för den ortografiska varianten – även hos andra författare – för att kunna föra fram den som huvudargu-

ment för en adverbanalys. Desto säkrare känns det när *förstås* börjar etablera sig på satsadverbialplatsen. Detta sker först och främst hos Lagerlöf i början av 1900-talet.

Redan hos Strindberg har vi konstaterat att en uttalsförändring ägt rum, men det är först hos Lagerlöf som *förstås* förekommer stadigt på satsadverbialplatsen. Då bör man våga framlägga hypotesen att ett expressivare självklarhetsadverb har vunnit fäste och börjat konkurrera – åtminstone i talspråklig stil – med ett mer neutralt *naturligtvis*. Det kan ha kommit att bli något av ett modeord under början av 1900-talet. Denna hypotes får ytterligare stöd i att *förstås* visar upp en hög frekvens i romaner av Koch och i Bergmans tidiga verk *Hans nåds testamente* (1910). Utvecklingen kan sammanfattas som en form av växelverkan. En relativt hög frekvens av *förstås* har gynnat etableringen som adverb, medan etableringen i sin tur fört med sig en hög frekvens. Även Malmgren (2001) är böjd att tidfästa etableringen av adverbet *förstås* till cirka 1900, dels med stöd av placeringen på satsadverbialplatsen, dels genom förekomsten av varianten *förståss*. Användningen av *förstås* i final position och som ellips bör då åtminstone hos författare i grupp III uppfattas som användning av adverbet *förstås*.

Vi har kunnat fastställa att grammatikalisering har skett, då flera av grundprinciperna för denna utvecklingsprocess kan iakttas i utvecklingen *förstås*. Att adverbet behåller drag av den ursprungliga verbpassivformen har betecknats som *ihållighet*, och det har fört med sig att *förstås* kan fungera i utvidgad användning (*det förstås*) samtidigt som annan användning blockeras (fundamentering). Som en följd av detta kan adverbet *förstås* inte betraktas som helt avkategoriserat, dvs. det har inte helt och hållet förlorat sina tidigare (lexikala) egenskaper, jfr vidare 4.1.1.8.

Andra viktiga nytillskott till gruppen självklarhetsadverb efter 1850 är *självklart*, *självfallet*, *givetvis* och *såklart*. Vi har konstaterat att grammatikalisering spelat en betydande roll även för dessa. Adverbet *självklart* har uppkommit ur adjektivets neutrumform, vilket är exempel på *divergens*. Genom att ofta stå i fundamentet eller som elliptiska svar på frågor har *självklart* kommit att komplettera *förstås* som ett expressivare alternativ till *naturligtvis*. Samma sak gäller för det närliggande *självfallet* som troligen uppkommit genom analogi med *självklart*. Det har konstaterats att ord kan grammatikaliseras genom sådan mönsterbildning. SAOB:s och NEO:s uppgifter om första belägg för dessa båda självklarhetsadverb modifierats något av föreliggande undersökning, för *självklart* (1887) och för *självfallet* (1923). Även *givetvis* (1861) har stadigt ökat och blivit ett etablerat självklarhetsadverb. Det har troligtvis bildats

genom analogi med *naturligtvis*, men då som en direkt avledning, eftersom *-vis* i mitten av 1800-talet måste betraktas som ett suffix. Adverbet *givetvis* tycks – i motsats till de andra nytillskotten – ha uppkommit som en ”självklarhetssynonym” med något högre stilnivå än *naturligtvis*.

Det har dock tagit förhållandevis lång tid för de nya självklarhetsadverben att etablera sig. Belägg för *självklart* och *självfallet* liksom för det något äldre *givetvis* är sällsynta i det äldre romanmaterialet, men hos författargrupp III återfinns åtminstone några. I korpusen som bygger på Svenska dagbladets årsbok för 1923–1945 används dock *givetvis* flitigt och visar upp en högre frekvens än *naturligtvis*. Där gynnas troligen frekvensen just av den högre stilnivån hos *givetvis*.

I de nyare korpusarna har variationen och antalet belägg av självklarhetsadverben ökat kraftigt. *Självklart* och *självfallet* följs åt sida vid sida med en frekvens runt 100 medan *givetvis* ligger något högre. Där ser vi också de första beläggen för det yngsta självklarhetsadverbet *såklart*, som inte är belagt i de äldre romanerna. Det förekommer främst i talpråk och har ännu inte på allvar hunnit att tränga in i skriftspråket. Möjligen kan man tänka sig att det uppkommit som en mer expressiv variant till *förstås*, ofta placerat finalt, när *förstås* i sin tur blivit mer befäst i skriftspråket. Trots uppkomsten av flera viktiga självklarhetsadverb efter 1850 har vi inte sett prov på att synonymerna konkurrerar ut varandra. Det enda undantaget är *begripligtvis*, som endast finns belagt vid ett tillfälle.

Att de båda adverbena *naturligtvis* och *förstås* visar upp klart högst frekvens i det nyare textmaterialet är kanske inte så konstigt. *Naturligtvis* har sedan länge varit huvudord för att uttrycka självklarhet och fortsatt att stå sig starkt medan *förstås* är det mest betydande nytillskottet under 1900-talet. Resultaten av denna undersökning motsäger inte Malmgrens (2001) resultat om självklarhetsadverb. Snarare stöder de tesen om att alternativmöjligheterna för att uttrycka självklarhet ökat.

Undersökningen tyder också på att det något informella *förstås* successivt blivit mer neutralt och tagit upp kampen med *naturligtvis* som självklarhetsgruppens ledande ord, även i sakprosa. Ett viktigt skäl till detta är att *förstås* togs upp i SAOL 1950. Det är först därefter som det förekommit och stadigt ökat i sakprosa. Det återstår att se om även *såklart* kommer att gå en liknande utveckling till mötes.

6. Källor och litteratur

Tryckta arbeten

- Andréasson, Maia 2001. *Kanske. En vilde i satsanalysschemat*. Göteborg.
- Ekberg, Lena 1994. Verbet *ta* i metaforisk och grammatikaliserad användning. I: *Språk och stil* 3. S. 105–139.
- Hammarberg, Björn 1996. Jämförelsekonstruktioner i svenskan och grammatikaliseringen av *jämfört med*. I: *Språk och stil* 5. S. 21–48.
- Holm, Pelle 1951. *Nytt och gammalt i Svenska Akademiens ordlista*. Stockholm.
- Hopper, Paul & Elisabeth Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge.
- Illustrerad svensk ordbok* 1956. Stockholm.
- Josephsson, Olle 1985. *Givet* en ny preposition. I: *Språkvård* 1985:4. S. 29–30.
- Lehti-Eklund, Hanna 1990. *Från adverb till markör i text. Studier i semantisk-syntaktisk utveckling i äldre svenska*. Helsingfors.
- Ljunggren, Karl-Gustav 1936. Till de försäkrande adverbens betydelseutveckling i svenskan. I: *Nysvenska studier* 16. S. 88–122.
- Lundbladh, Carl-Erik 2001. *Ord för personliga inre egenskaper*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT 9)
- Malmgren, Sven-Göran 2001. *Faktiskt, förstås och många andra. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet*. Göteborg. (Rapporter från ORDAT 10.)
- NEO = *Nationalencyklopediens ordbok*. 1–3. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs.
- SAG = Teleman et al. (1999).
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1897–. (Jämte tillhörande databas, OSA-databasen.)
- Teleman, Ulf, Erik Andersson & Staffan Hellberg 1999. *Svenska akademiens grammatik*. Stockholm.

- Thorell, Olof 1981. *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.
- Tiisala, Seija 1990. *Naturligtvis – från ord till suffix*. I: *Svenskans beskrivning* 17. Åbo. S. 357–365.
- Wijk-Andersson, Elsie 1991. *Bara i fokus. En syntaktisk-semantisk studie av bara och dess ekvivalenter i nysvenskt skriftspråk*. Uppsala.
- Wijk-Andersson, Elsie 1997. Begreppet grammatikalisering belyst med svenska exempel. I: *Språk och stil* 6. S. 19–35.
- Östergren, Olof 1917–72. *Nusvensk ordbok*. Stockholm.

Elektroniska material

Korpusar ur Språkbanken, Institutionen för svenska språket (Språkdata), Göteborgs universitet www.spraakdata.gu.se

- Äldre svenska romaner
- Strindbergs romaner och dramer
- Press 65
- Korpus över Svenska dagbladets årsbok (1923–1945). (Ännu ej allmänt tillgänglig.)
- Bonniersromaner II
- DN 87

Korpusar från Runebergsprojektet, Linköpings universitet.
www.lysator.liu.se/runeberg/ (se appendix)

7. Appendix

Nedan förtecknas i kronologisk ordning de författare som representerar det äldre romanmaterialet. Efter författarna listas de aktuella romanerna med utgivningsår. De verk som är hämtade från Runebergprojektet vid Linköpings universitet följs av uppgiften ”(liu)”. De övriga tillhör korpusarna *Äldre svenska romaner* och *Strindbergs romaner och dramer* som finns i Språkbanken vid Göteborgs universitet.

Carl Jonas Love Almqvist, född 1793

Drottningens Juvelsmycke (liu)	1834
Det går an	1838
Kapellet	1838
Gabriële Mimanso	1841
Tre Fruar i Småland	1842
Herrarne på Ekolsund 1–3	1847

Fredrika Bremer, född 1801

Familjen H	1830
Hertha eller en själs historia (liu)	1856

Emilie Flygare Carlén, född 1807

Rosen på Tistelön	1842
Kamrer Lassman (liu)	1842

Viktor Rydberg, född 1828

Singoalla	1858
Medeltidens magi (liu)	1865
Lille Viggs äventyr på julafton (liu)	1874
Vapensmeden	1891

August Strindberg, född 1849

Det sjunkande Hellas	1869
Fritänkaren	1870
Hermione	1871
Röda rummet	1879
I vårbrytningen	1880–81
Svenska öden och äventyr I	1882–83
Giftas I och II	1884–86

Utopier i verkligheten	1885
Tjänstekvinnans son	1886
Marodörer	1886
Fadren	1887
Vivisektioner	1887
Silverträsket	1887
Hemsöborna	1887
Skärkarlsliv	1888
Kamraterna	1888
Fröken Julie	1888
Blomstermålningar och djurstycken	1888
Fordringsägare	1888
Bland franska bönder	1889
I Havsbandet	1890
Vivisektioner II	1891
Himmelrikets nycklar	1892
Nio enaktare	1882–1892
Skildringar av naturen	1896
Vid högre rätt	1899
Dödsdansen	1901
Karl XII; Engelbrekt	1901
Midsommar; Kaspers fet-tisdag	1901
Kronbruden/Svanevit	1902
Ett drömspel	1902
Kristina; Gustav III	1904
Näktergalen i Wittenberg	1904
Svarta fanor	1904
Taklagsöl	1906
Syndabocken	1907
Siste riddaren	1909
Ordalek och småkonst	1902–1909
Tal till svenska nationen	1910

Victoria Benedictsson, född 1850

Från Skåne	1884
Pengar	1885
Fru Marianne	1887
Den bergtagna	1890

Selma Lagerlöf, född 1858

Gösta Berlings saga	1891
En herrgårdssägen (liu)	1899
Jerusalem I och II	1901–02
Herr Arnes penningar (liu)	1904
Nils Holgerssons underbara resa	1906
Kejsaren av Portugallien	1914
Troll och människor (liu)	1915–21
Ingmarssönerna	1918

Mårbacka (liu)	1922
Charlotte Löwensköld	1925
Löwensköldska ringen (liu)	1925
Anna Svärd	1928
Julberättelser	1938
Verner von Heidenstam, född 1859	
Karolinerna	1897
Folke Filbyter	1905
Bjälboarvet	1907
Hjalmar Söderberg, född 1869	
Förvillelser	1895
Historietter (liu)	1898
Martin Bircks ungdom	1901
Doktor Glas	1905
Hjärtats oro	1909
Den allvarsamma leken	1912
Sista boken	1942
Martin Koch, född 1882	
Ellen	1911
Arbetare	1912
Guds vackra värld I och II	1916
Ludvig Nordström, född 1882	
Fiskare (liu)	1907
Herrar (liu)	1910
Tomas Lack och hans familj	1930
Planeten Markattan	1937
Hjalmar Bergman född 1883	
Hans nåds testamente	1910
Fru Gunhild på Hviskingeholm	1914
Mor i Sutre	1917
En döds memoarer	1918
Markurells i Wadköping	1919
Herr von Hancken	1920
Farmor och vår Herre	1921
Chefen fru Ingeborg	1924
Clownen Jac	1930
Dan Andersson, född 1888	
Kolarhistorier	1914
Det kallas vidskepelse	1916
De tre hemlösa	1918

Agnes von Krusenstjerna, född 1894

Tonys läroår	1924
Tonys sista läroår	1926
Kvinnogatan	1930
Den blå gardinen	1930
Höstens skuggor	1931
Porten vid Johannes	1933
Av samma blod	1935

Karin Boye, född 1900

Kallocain	1940
-----------	------

Rapporter från ORDAT

Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

ISSN 1650-2582

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.
2. Sven Lange. Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. December 2000.
3. Charlotta Brylla. Ord med laddning. *Nyckelord* och *slagord* som termer i tysk språkvetenskap. December 2000.
4. Mall Stålhammar. Från anfangar och horungar till ordbehandlare och desktop publishing. Januari 2001.
5. Sven Lange. NEO:s bild av 1800- och 1900-talets svenska ordförråd. Januari 2001.
6. Carina Randveer. Från *attaque* och *häst* till *angrepp* och *springare*. Den svenska schackterminologins utveckling från 1700-tal till 1900-tal. Mars 2001.
7. Maia Andréasson. Från satsdel till satsled. En översikt av orden för satsens delar 1806–1999. Mars 2001.
8. Thorwald Lorentzon. Tendenser i vänsterpartiets manifestvokabulär. Jämförande studier av lexikala förändringar 1948–1998. April 2001.
9. Carl-Erik Lundbladh. Ord för personliga inre egenskaper. April 2001.
10. Sven-Göran Malmgren. *Faktiskt, förstås* och många andra. Om förändringar i det svenska formordssystemet under 1800- och 1900-talet. Maj 2001.
11. Mårten Andersson. *Trepoängare, trunkbärare* och *trävirke*. Utvecklingen av fotbollens terminologi från 1960-talet till år 2000. December 2001.
12. Mall Stålhammar. Engelskan i svenskan. 1. Engelska lånord under 1800-talet. Januari 2002.
13. Sven Lange. Beröringar mellan svenska och tyska. Om falska vänners uppkomst, purism, dynamik i semantiska fält vid ordinlån samt svensk och tysk suffixkorrespondens. Februari 2002.
14. Peter Andersson. *Det förstås!* Utvecklingen av svenska självklarhetsadverb under 1800- och 1900-talet. April 2002.